

מבוא: משני צידי המטבע

זמן לסיעור מוחות: אסופת מאמרים על החברה הישראלית
היא במה לפרסום טקסטים איכותיים של כותבים וכותבות אקדמאיים מומחים מתחומי דעת שונים ומגוונים. בספר המונח לפניכם עשר מסות קצרות שכתבו לבקשתנו בוגרים ובוגרות של קרן החינוך הבין-לאומית אייטף, כולם בעלי תארים מתקדמים, דוקטורים ופרופסורים פעילים ומובילים בתחומי דעת מגוונים, חוקרים ומלמדים במוסדות אקדמיה שונים בישראל.

באסופת המאמרים הנוכחית מובאות נקודות המבט השונות של הכותבים והכותבות על תחומי דעת ענפים בישראל המודרנית. הבקשה היחידה שהצבנו בקול הקורא הייתה שהמאמרים יפנו את הזרקור אל הטוב שבחברה הישראלית, אל ההצלחות ואל הנקודות לשימור, כפי שהמחברים והמחברות תופסים אותן, ומנגד, שיצביעו גם על כל הפערים, ואף יציפו נקודות לשיפור בתחום העומד בלב הטקסט.

לשמחתנו, גם הביקורתיים בטקסטים שקיבלנו אכן ניסו לשקף את שני צידי המטבע: מן הצד האחד, המורכבויות, החסמים, הקשיים והפערים הקיימים בחברה הישראלית, ומן הצד האחר, כמה נקודות אור ופירוט הדרך והצעדים היעילים שנעשו, המשקפים את הקדמה שהתחוללה בחברה הישראלית.

כלל לא מפתיע שהמנגנונים החינוכיים בישראל קיבלו ביטוי נרחב בטקסטים של הכותבים. כאנשי חינוך ומחקר, רבים ממחברי האסופה עוסקים במערכת הלימודית ומדגישים את תפקידה כמנוף לצמצום פערים בחברה, ואף מתארים את השימוש הפונקציונלי בהשכלה כמנוע לקידום המדינה. מעניין היה לראות כי מקצת הכותבים והכותבות הזכירו את הסוגיה

החינוכית והלימודית – ההצלחות והתיקון שיש לעשות – כבדרך אגב, ואילו אחרים הקדישו את הטקסט כולו לתזה בעלת גוון חינוכי זה או אחר. לדוגמה, מאמרו של **פרופ' עמי מויאל** עוסק נקודתית בחינוך לטכנולוגיה. הוא דן בתרומת המדע, הטכנולוגיה וההנדסה לצמיחתה הכלכלית של ישראל. בהדגשת התרומה הטכנולוגית לכלכלה, מויאל מצביע גם על תהליכי עומק אחרים שיש לעשות במערכת החינוך כדי שמדינת ישראל תמשיך להוביל בתחום הטכנולוגיה והחדשנות.

גם **ד"ר מוטי גיגי** מקדיש את הטקסט לנושא ההשכלה בישראל, אך הוא בוחן את הדברים מזווית אחרת. גיגי מגדיר מחדש את קטגוריית "דור ראשון להשכלה אקדמית", מתאר את הקשיים ואת החסמים שבהשתלבותם ההדרגתית של בני הדור הזה במערכת האקדמית והחינוכית בישראל, ומראה את החשיבות שבשילובם. במאמרו גיגי קורא להמשיך ולהגדיל את שיעור הסטודנטים והמרצים מדור ראשון כדי להעשיר את הגיוון בחברה. **ד"ר עודד מקדוסי** מקדיש את הטקסט להסבר התמורות שחלו במערכת ההשכלה הגבוהה בישראל מאז שנות התשעים של המאה ה-20, ולפירוט הדרכים לשפרה לאור צמיחתה הרבה בתקופה זו, וגם המאמר של **ד"ר שמחה גתהון** עוסק בחינוך, אך גתהון נוגעת בזווית של חינוך בלתי-פורמלי, ומתארת את הישגי החינוך הבלתי-פורמלי ואת אתגריו בישראל. לשיטתה, החינוך הבלתי-פורמלי בישראל יכול לתת מענה של ממש לאתגרים במערכת החינוך, והנחלת חינוך בלתי-פורמלי איכותי תביא לבניית מערכת אינטגרטיבית בעלת ממד קוגניטיבי, רגשי, חברתי וערכי. **ד"ר יפית סולימני אעידן** עוסקת באפשרויות הפרוסות לפני צעירים במצבי סיכון בישראל, ומציגה הן את ההזדמנויות שהמדינה מימשה באמצעות התוכנית הבין-משרדית ("יתד"), הפועלת בישראל בשנים האחרונות בשיתוף עם רשויות מוניציפליות וארגונים חברתיים, והן את הצרכים שטרם מולאו, כגון הצורך בחיזוק תחושת השייכות בקרב פלח האוכלוסייה הזה, ו**פרופ' יפעת**

ביטון מקדישה את הטקסט שלה לדיון בקשר שבין השכלה גבוהה, משפט ופריפריה חברתית וגאוגרפית בישראל, ומגדירה מחדש את המודל "מוסד מקדם פריפריה" בישראל.

היות שביקשנו מן הכותבים והכותבות לעסוק בשני צידי המטבע, לא היה מפתיע לראות שכל אחד עסק, בדרכו שלו, גם בזהויות בחברה הישראלית: נרטיב מרכזי בטקסטים היה הקריאה לצמצום פערים בין פלחי אוכלוסייה או קבוצות בחברה, והכותבים הציעו פעולות שיקדמו זאת. נושא הזהויות בולט במיוחד במאמר של פרופ' ביטון שהוזכר לעיל, וכן במאמרה של **ד"ר יפעת ראובני**, שתיארה את ספירלת הזהויות והתמקדה ב"שקופים" וב"נוכחים" בחברה הישראלית. מן הסיפור האישי־משפחתי שהיא מגוללת בטקסט ראובני מסבירה את ייחודיות החברה במדינת ישראל, ומדגישה את מערכת היחסים הסבוכה בין אלה שנטמעו לאלה המבקשים להיטמע בחברה הישראלית. **פרופ' אבישי בניש** עוסק בזהויות בחברה ובעשיית צדק חברתי באמצעות פעולה ממסדית רחבה. במאמרו הוא מציע שינוי חשיבה חברתי עמוק, דן בקביעת מדד לקיום בכבוד בישראל, ואף מציג פעולות שנעשו ופעולות שיש לעשות כדי להטמיעו. מאמרה של **ד"ר תמי קצביאן** נוגע בתחום התעסוקה והכלכלה. על פי מקרים ודוגמאות של פסקי דין בתחום העבודה קצביאן עוסקת באפליית מזרחים בעבודה, ומציעה נקודת מבט חדשה על הנושא. בין היתר, מאמרה עוסק בפתרונות הטכנולוגיים הקיימים למיגור הטייות של מגייסים ובאתגרים הטמונים בשיטות חדשות לגיוס עובדים באמצעות בינה מלאכותית. הסוגיה הכלכלית קיבלה במה נרחבת גם במאמרו של **ד"ר עופר סיטבון**, המוקדש לדיון מעמיק במערכת המיסוי בישראל המודרנית ובאופן שהמיסוי הופך להיות כלי לעשיית צדק חברתי. סיטבון מציע תוכנית פעולה הכוללת שלושה מישורים עיקריים: שינוי מודל מערכת המס כדי שתהיה הוגנת יותר,

הגברת השקיפות והנגשת מידע על פערי הרכוש בארץ, ולבסוף, לשיטתו, העמקת המיסוי על תאגידים.

אנו שמחים שהצלחנו להביא פסיפס עשיר של קולות העוסקים בנושאים הנוגעים לכולנו בחברה הישראלית. כל קול פורס נקודות מבט מעניינות ואיכותיות ומונגש בצורה קולחת. נציין כי האג'נדה שהובילה אותנו באיסוף המאמרים היא אותנטיות. לנגד עינינו עמדה מטרה אחת – הנגשת הקולות והרעיונות של אנשי המדע ונשות המדע לקורא בצורה פשוטה וידידותית. לשם כך, בשל רצוננו להביא את הדברים לפניכם, הקוראים והקוראות, בצורה בלתי־מהונדסת ככל האפשר, אימצנו גישת עריכה קלה ונמנענו מהתערבות משמעותית בתכנים.

לבסוף, מילה לכותבים והכותבות – תודה גדולה לכם ולכן. תודה שהשקעתם מזמנכם להצלחת האסופה. בין שגרת היום העמוסה והעשייה הבלתי־פוסקת בתחומי המחקר וההוראה, תודה שמצאתם את הזמן ואת האנרגיה לתרום מהידע שלכם ולהשמיע גם פה את קולכם החשוב. כמובן, כל זה לא היה יכול לקרות ללא קרן אייסף, שלא רק סיפקה בית לאסופה, אלא גם הייתה לחוט השני הקושר בין כל הכותבים והכותבות. תודה לטלי בלייכר על עריכת הלשון המקצועית וללי מימון על עבודה העיצוב המצוינת. תודה לשני אריאלי, מנהלת תוכנית הדוקטורט וארגון הבוגרים של קרן אייסף, שהייתה שותפה מרכזית בהפקת הספר ובהבאתו לדפוס, ותודה להנהלת הקרן שאפשרה לכל הדבר הזה לקרות. תרומתה של אייסף לצמצום הפערים בחברה הישראלית באמצעות הנגשת השכלה גבוהה נטועה, בין היתר, בקידום הון אנושי איכותי ורגיש חברתית לעמדות מפתח בחברה, הון אנושי המודע לבעיות בחברה ובה־בעת יודע להצביע על ההצלחות שראוי לשמר – כפי שהשתקף בטקסטים פה.

קריאה מהנה,

הכול דבש?

אסופת המאמרים הזאת, שיוצאת לכבוד 45 שנות פעילותה של קרן אייסף, בוחנת את התמורות – החיוביות יותר והחיוביות פחות – שחלו בחברה הישראלית לאורך התקופה. ואכן, בהשוואה בין המציאות של היום לבין המציאות שנשקפה למייסדי הקרן בשנת 1977, ניכרים שינויים רבים בחברה הישראלית, בראש ובראשונה בעולם ההשכלה הגבוהה: כיום נגישים הלימודים הגבוהים לרבים מן הצעירים והצעירות המגיעים מרקע כלכלי מאתגר, דור ראשון להשכלה אקדמית. מוסדות אקדמיים רבים קמו, ובהם מכללות המאכלסות רבים ורבות מבני הפריפריה החברתית והגאוגרפית, ובמקביל קם מגוון נרחב של ארגונים המעניקים מלגות למבקשים להתחיל ללמוד. לעומת תחילת הדרך, שבה הייתה אייסף הקרן הפרטית היחידה בישראל שהעניקה מלגות לסטודנטים, כיום, על פי האתר **מלגה פה**, מוענקים כ-900 סוגי מלגות ללימודים מטעם קרנות פרטיות, ארגונים ציבוריים ועמותות. כמו כן, לפני כחמש שנים הוחל חוק למימון שנת הלימודים הראשונה של סטודנטים וסטודנטיות לתואר ראשון בפריפריה, ולאחרונה עבר החוק למימון 75% משכר הלימוד של לוחמים.

אם כן, האם הפערים הצטמצמו? האם כבר אין צורך בקרן אייסף? התשובה לכך מורכבת. בד בבד עם התמורות החיוביות חלו גם שינויים רבים לרעה, ולכן המלאכה עוד רבה. כשבוחנים את המציאות היום אנחנו מגלים כי למרות הכול, רק אחוזים בודדים מן הסטודנטים באקדמיה מגיעים מיישובים מוחלשים, ואילו כ-40% או יותר מגיעים מאשכולות כלכליים-חברתיים גבוהים. הסיכוי של בן או בת להורים שאינם אקדמאיים להגיע לאקדמיה קטן פי שבעה מהסיכוי של בן או

בת להורים אקדמאיים. על פי התאחדות הסטודנטים, הורים לסטודנט ממוצע משקיעים בילדם כ-20,000 ש"ח או יותר לשנה, אך להורים באשכולות חברתיים כלכליים נמוכים חסרה היכולת הכלכלית לכך. לכן, לשאלה אם קרן אייסף עדיין נחוצה, אם ישנם עדיין מי שרוצים ללמוד ואינם יכולים, התשובה, לצערנו, היא כן.

בבסיס פירמידת מאסלו מוצג הצורך הכלכלי, ולכן העלויות של שכר הלימוד ויוקר המחיה קריטיות לציבור המגיע מרקע מאתגר כלכלית. אך ההתמודדות של דור ראשון באקדמיה רבת פנים פי כמה, ולכן אני מבקשת לגעת גם בקשיים הלא-כלכליים שסטודנטים מרקע כלכלי מורכב מתמודדים איתם. את הקשיים הללו אמיין לארבעה סוגים עיקריים, ואבחן כיצד הם באים לידי ביטוי היום בהשוואה לעבר.

הסוג הראשון של הקשיים הוא **ניכור, אחרות ו"אאוטסיידריות"**. צעירים וצעירות שהם דור ראשון ללימודים אקדמיים מדווחים פעמים רבות על תחושה של ניכור. בקורסים שהם לומדים חסרים אנשים שנראים כמוהם, שמתלבשים כמוהם ושמדברים כמו בביתם. בקרב המרצים והמרצות חסרות להם דמויות מקבוצת הזהות שלהם. צריך לומר שהאקדמיה היום מגוונת מבעבר, וכמו שנאמר בראשית המאמר, המכללות חוללו מהפכה גם בתחום הזה. עם זאת, עדיין רבים מבין הסטודנטים מספרים על תחושת "המתחזה". מהסיבה הזאת, אחד המענים הראשונים שפותחו באייסף כוללים תוכנית מנהיגות שבה הסטודנטים משתתפים בקבוצות שייכות בקמפוס, המאפשרות להם להיות הם-עצמם – שכן הסיפורים האישיים של חבריהן דומים, וכל אחד מבין את ההתמודדויות של רעיו.

הסוג השני של הקשיים שהצעירים מתמודדים איתם הוא היעדר ידע והון תרבותי. אף שהידע היום נגיש יותר, וההנחה הרווחת היא כי אין צורך בהנחלתו משום שהכול מצוי

באינטרנט, אנחנו מגלים כי היום כמו ב-1977, כשאייסוף פתחה את שעריה, נדרשים הצעירים כולם לתיווך של ידע עולם בנושאים כמו חינוך, כלכלה, מנהיגות ופערים, ויש לעמוד על האופן שבו אלה קשורים לחיים ולזהות האישית.

הסוג השלישי של הקשיים שאני מבקשת לסמן הוא רישות, וליתר דיוק, מחסור בקשרים בעולם האקדמי ומחוצה לו. היום עוד יותר מהעבר, כ-80% מהמשרות מאוישות באמצעות "נטוורקינג", וכלל לא מפורסמות לעיני הציבור הרחב. מכיוון שבני הדור הראשון להשכלה גבוהה אינם מרושתיים, חשוב מאוד לייצר למענם את כל הפלטפורמות, כדי שלא יתנגשו שוב בתקרת זכוכית בשלב חיפוש התעסוקה. גם למעוניינים ולמעוניינות להתקדם בעולם האקדמי עצמו חסר הרישות הנדרש, והידע איך מפלסים את הדרך לעלייה בדרגה, לקבלת תקן, לזכייה במענקים ועוד.

הסוג האחרון של הקשיים – שאולי מדובר פחות, אבל חשוב מאוד להצלחה ולהתקדמות – הוא התקרה הפנימית, אותה נקודה שבה אנחנו לא מעיזים לצעוד צעד קדימה, מכיוון שאנחנו לא מאמינים שאנחנו יכולים. גם בנקודה זו המציאות השתנתה לטובה, מכיוון שכל שיותר צעירים מרקע מוחלש נעים לכיוון האקדמיה, הם עצמם מציבים מודל ומסרטים לבני משפחותיהם ולקרוביהם את הדרך לעבר החלום, גם אם אלו לא העזו לחלום אותו לפני כן. עם זאת, הקושי הזה גובר ככל שעולים במדרגות לתארים מתקדמים ולתפקידים בכירים בעולם התעסוקה.

לסיכום, לסטודנטים ולסטודנטיות דור ראשון להשכלה אקדמית, המגיעים מרקע של היעדר הזדמנויות, יש חסמים נוספים על אלו הכלכליים: חסמים של הון תרבותי, של יכולת היועצות ומודלינג, של חוסר אמונה פנימית ביכולותיהם ושל היעדר רישות חברתי באקדמיה ובשוק העבודה. כדי לספק את הצרכים האלה וכדי להשוות את התנאים של הצעירים

והצעירות מכל האשכולות הכלכליים החברתיים נדרש מהלך
שלם של מענים. אנחנו עוד לא שם, אבל התקדמנו...

גלית כספי כהן

מנכ"לית אייסף

להמשיך ולבסס חינוך מדעי וטכנולוגי

פרופ' עמי מויאל

תחומי המדע, הטכנולוגיה וההנדסה הם מנוף מרכזי לצמיחתה הכלכלית של מדינת ישראל ולהגברת חוסנה הלאומי. ההובלה בתחומים אלה ופריצות הדרך הטכנולוגיות באקדמיה ובתעשיית המדינה הציבו אותה בחזית החדשנות הטכנולוגית הבין-לאומית. אך בעולם מתחוללים כל העת שינויים טכנולוגיים וקצבם צפוי להתגבר בכל תחומי החיים. בהקשר זה רווחת הטענה כי כ-65% מהלומדים כיום בכיתה אל"ף יעבדו בעתיד במקצועות שאינם קיימים כיום. אם כן, כדי שישאל תוכל להמשיך לפתח את יכולותיה ולשמור על מעמדה בתחומי המדע והטכנולוגיה, וכפועל יוצא – על חוסנה הלאומי – עלינו לצייד את הלומדים ואת הלומדות במיומנויות שיאפשרו להם להצליח בחברה ובשוק תעסוקה המתפתחים ומשתנים במהירות. הצורך הלאומי בפיתוח הון אנושי מיומן בתנאים כאלה מעורר את השאלה מה עלינו להקנות לכל התלמידים, לאורך כל הרצף החינוכי, מהגן עד לאקדמיה, כדי להכיןם לתפקוד מיטבי בחברה ובשוק התעסוקה, ובכך לספק להם בסיס למוביליות חברתית-כלכלית ולצמצום פערים בחברה.

החינוך ל-STEM (Science, Technology, Engineering, and Mathematics) חיוני לפיתוח הון אנושי מיומן. זוהי גישה בין-תחומית אינטגרטיבית ללמידת תחומי תוכן מדעיים וטכנולוגיים, ולפיתוח מיומנויות כגון חשיבה ביקורתית, פתרון בעיות, עבודה בצוות רבת-תחומי ועוד. גישה זו משלבת למידה פורמלית עם למידה א-פורמלית מתוך סקרנות, הנאה ותשוקה, בין כותלי מוסד הלימוד ומחוצה לו – בקהילה ובמקומות התעסוקה. חשיבותה ההולכת וגוברת של גישה זו אינה מוטלת בספק. ניכר כי הכלכלה העתידית תהיה מוטת STEM, ומדינות

מובילות בעולם מגבשות אסטרטגיה לחינוך ל-STEM במשך כל הרצף החינוכי. מציאות זו מחייבת גם את מדינת ישראל לבסס חינוך ל-STEM מתוך הבנת חיוניותו להשתלבותם המיטבית של בוגרי מערכת החינוך בחברה בכלל ובשוק התעסוקה בפרט.

תפקידה של מערכת החינוך להקנות לבוגריה ידע, מיומנויות וערכים שיאפשרו את השתלבותם המיטבית בשלבי החיים בהמשך – בצה"ל, באקדמיה, בשוק התעסוקה ובחברה בכלל. באמצעות חינוך נכון ל-STEM תוכל מדינת ישראל להבטיח שבוגרי מערכת החינוך יתפקדו טוב יותר בחברה, ויכלו להתמודד עם האתגרים הצפויים בעתיד.

היעדר יעד ברור בתהליך החינוך והיעדר תכנון של רצף חינוכי לאומי אינם מאפשרים למצות את הפוטנציאל האנושי, המערכתי והלאומי באופן מיטבי, ולא לתכנן פעולות מבעוד מועד או לקיים בקרה על העמידה ביעדים בפועל. מצב זה פוגע בחוסנה החברתי-כלכלי-לאומי של מדינת ישראל. כדי לפתח הון אנושי מיומן ולהנחיל לתלמידינו את המיומנויות שיידרשו להן בעולם המשתנה, עלינו לאמץ הסתכלות לאומית הוליסטית, המותאמת למערכות הגומלין ברמות שונות, וליצור פלטפורמות מחוללות שינוי בכולן:

ברמה הבין-לאומית עלינו לקדם את חברותה הרשמית של מדינת ישראל בוועדות ובגופים בין-לאומיים, ליצור שיתופי פעולה בין-לאומיים למטרות לימוד, עדכון הדדי וזיהוי מגמות, ולפעול למיצובה של ישראל כמובילה בשיח חשוב זה.

ברמה הלאומית עלינו לפעול להקמת מועצה שתגבש את מטרות החינוך ל-STEM, שתספק את הכלים הנדרשים ליישומן ושתתמוך בהגשמתן בכל שלבי הרצף החינוכי – באמצעות גיבוש מערכת גומלין (ecosystem) לאומית הכוללת את מערכת החינוך, את צה"ל, את רשות השירות הלאומי-אזרחי ואת התעשייה, והן באמצעות הגדרת דמות

הבוגר או הבוגרת הרצויה בכל שלב. כמו כן, עלינו לבנות תשתית לשיח שוטף לאורך הרצף החינוכי על תפקידה של כל חוליה בשרשרת למען החוליה הבאה אחריה, לצורך למידה משותפת ושיפור מתמיד.

ברמת האזורים והיישובים עלינו לגבש מערכות גומלין שיסייעו במימוש התהליך הלאומי במוסדות החינוך. מערכות אלה יגובשו על יסוד ההנחה כי הרשויות המקומיות מרכזות את כלל הפונקציות הנדרשות לתמיכה בתהליך כזה ואת המידע המדויק ביותר על מאפייני התלמידים ועל צורכיהם.

ברמת בתי הספר עלינו לבסס תהליך חינוך ל-STEM באמצעות הכוונה וסיוע חיצוניים (מוניציפליים או לאומיים) לבתי הספר, בהותרת חלון לעצמאותם ולגמישותם בהחלטות, בהתאם לאופיים הייחודי ולדי-אן-איי של הקהילה שהם משרתים.

הגדרת דמות הבוגר או הבוגרת הרצויה של החינוך ל-STEM במערכת החינוך תהיה תפקיד מרכזי של המועצה הלאומית ל-STEM. באמצעות יעד ברור ופלטפורמות ייעודיות מחוללות שינוי יהיה אפשר להקנות לכל ילדי ישראל את מיומנויות ה-STEM החשובות כל כך. תהליך זה, שבו מוענקים לילדים ידע, מיומנויות, ערכים והשכלה רחבה, הוא הנכס האסטרטגי שלנו כמדינה, והוא הבסיס למוביליות חברתית-כלכלית של הפרט. בצד הגדרתה של דמות הבוגר או הבוגרת במסלול STEM מובהק, מסלול שיקנה לבוגריו כלים להמשך לימודים אקדמיים בתחום, מוצע להגדיר גם את מיומנויות ה-STEM שיש להקנות לכל בוגר ובוגרת של מערכת החינוך במסלולים שאינם מסלולי STEM מובהקים.

הגדרתה של דמות הבוגר הלאומית – בוגר הרצף החינוכי המלא – תאפשר להגדיר את דמות הבוגר או הבוגרת הרצויה בכל אחת מן החוליות בשרשרת הרצף החינוכי, ובכך לבסס שינוי בתהליך החינוך הלאומי. מצב זה יאפשר להקנות לכל

בוגרי מערכת החינוך את המיומנויות הנדרשות לתפקוד מיטבי בחברה ובעולם תעסוקה משתנים. לאחר הגדרת תהליך לאומי מבוסס יעדים, מובנה ומיטבי יהיה אפשר לקדם את השינויים החיוניים כדי שמדינת ישראל תבטיח לעצמה עתודה אנושית איתנה הן בכמותה והן באיכותה.

פרופ' עמי מויאל הוא נשיא אפקה – המכללה האקדמית בתל-אביב ובעל תואר דוקטור בתחום הנדסת חשמל ומחשבים מאוניברסיטת בן-גוריון בנגב. לפני מינויו בשנת 2014, ייסד פרופ' מויאל את המרכז לעיבוד שפה באפקה, ועמד בראש בית הספר להנדסת חשמל. לפרופ' מויאל ניסיון עשיר במגוון תפקידים בתעשיית ההיי-טק, האחרון שבהם מנכ"ל חברת NSC, חברה בתחום זיהוי הדיבור. בשנים 2007–2011 כיהן כיו"ר הוועד המנהל של קרן איסוף ישראל.

דור ראשון להשכלה אקדמית

ד"ר מוטי גיגי

אני דור ראשון להשכלה אקדמית! זהו, אמרתי את זה! חלפו שנתיים מאז שבאומץ רב הבנתי, הפנמתי והצהרתי על כך לראשונה באופן פומבי. מייד לאחר ההצהרה הדרמטית הזאת, מבחינתי, החלו שאלות להטריד את מנוחתי ולעורר בי אי-שקט וחוסר נחת. מה זה אומר, להיות דור ראשון להשכלה אקדמית? מהי הקבוצה הזאת? מה גודלה? עד כמה היא אמיתית או מדומיינת? האם היא תוכל להפוך לקהילה? האם שאר החברות והחברים בקבוצה הזאת דומים לי או שונים ממני, ואם שונים – עד כמה? האם אפשר לאפיין אותם מבחינה מגדרית, אתנית, לאומית או סוציו-דמוגרפית? לצערי הרב, הבנתי שאין נתונים ואין שיח על הקטגוריה של דור ראשון להשכלה אקדמית בארץ. לאחר שהפנמתי את המצב בישראל יצאתי למסע מחקר, ובסיומו ערכתי ספר עם שתי קולגות, ד"ר סיגל נגד-רון וד"ר תמי רז: אסופת מסות מאת כותבים וכותבות דור ראשון להשכלה אקדמית. ואף שלא מצאתי תשובות מוחלטות לשאלותיי, עריכת הספר והתהליך שנלווה לה חידדו אותן, והובילו אותי לתובנות בהירות יותר בנוגע לקבוצת הדור הראשון להשכלה אקדמית.

בנאום ארבעת השבטים שנשא הנשיא לשעבר ראובן (רובי) ריבלין בכנס הרצליה בשנת 2015, טען הנשיא שהשינויים הדמוגרפיים של העשורים האחרונים יצרו "סדר ישראלי חדש", שבו מתקיימים בישראל "ארבעה שבטים מרכזיים: השבט החילוני, השבט הדתי, השבט החרדי והשבט הערבי". טענת הנשיא הייתה שהעיונות בין השבטים הולכת וגדלה, שארבעת השבטים הפוכים להיות שווים בגודלם, ושם אנחנו חפצי חיים

במדינה, על כל קבוצה להתחשב גם בקבוצות האחרות ולהביא בחשבון את צורכיהן.

לאחר נאומו הוחל הפרויקט הלאומי "תקווה ישראלית" מבית הנשיא. הרעיון בבסיס הפרויקט היה שכל שבט יכיר, ולו במעט, את יתר השבטים, כדי לצמצם את הקיטוב ההולך וגדל בחברה בישראל. כחלק מ"תקווה ישראלית" נולד במערכת ההשכלה הגבוהה מיזם "גוונים באקדמיה". במסגרת הפרויקט הזה התקיימו מפגשים מונחים של סגל מנהלי ואקדמי, במטרה להכיר את הגיוון במערכת האקדמית, וכן להיוודע ל"נקודות העיוורון" שלנו כמרצים וכמרצות ביחס למגוון הקבוצות בחברה הישראלית ולהכיר את צורכיהן יותר לעומק.

לאחר שנה של מפגשים זכינו בקול קורא מטעם "גוונים באקדמיה" להפעלת מיזם אקדמי סביב שאלת הגיוון במערכת ההשכלה הגבוהה. בתחילה רצינו לאפיין את הקטגוריה של "דור ראשון להשכלה אקדמית" FGS, First Generation (Students), קטגוריה שקיימת במחקר העולמי מאז שנות השישים של המאה ה-20: סטודנטים וסטודנטיות שהם הראשונים למשפחתם שלומדים במוסדות להשכלה גבוהה. מחקרים שנעשו לאורך השנים בארצות הברית הצביעו על חפיפה סוציו-אקונומית בין דור ראשון להשכלה אקדמית לבין שוליים חברתיים, מהגרים, אוכלוסיות לא-לבנות ועוד. לאחר בירורים בלשכה המרכזית לסטטיסטיקה ובמועצה להשכלה גבוהה, הבנו שבארץ – בניגוד להתייחסות המחקרית הקיימת לקבוצות אחרות הסובלות מייצוג חסר, כגון ערבים, נשים, יוצאי אתיופיה ועוד – טרם נאספו או שאינם חשופים לציבור, נתונים על דור ראשון להשכלה אקדמית או על היקף התופעה, ואין כל התייחסות לקטגוריה הזו במועצה להשכלה גבוהה.

חלק מהמוטיבציה שלנו בעריכת הספר **מגוונים את מגדל השן: דור ראשון להשכלה אקדמית – כותבים** הייתה להמשיג את הקטגוריה החשובה הזו, שהמחקר עליה בארץ לוקה

בחסר, ולהעלותה למודעות. במחקר שערך ה־OECD בשנת 2019 בקרב 33 מדינות (לרבות ישראל), נמצא שהסיכוי של צעירים וצעירות ממשפחות חסרות השכלה אקדמית לרכישת השכלה גבוהה נמוך פי שבעה מהסיכוי של מי שהוריהם אקדמאים. כמו כן, בסקר שערכה פרופ' סיגל אלון מהחוג לסוציולוגיה באוניברסיטת תל אביב אפשר לראות שבני הדור הראשון להשכלה אקדמית דיווחו יותר מבני הדור השני על גורמים כלכליים ותעסוקתיים המעכבים את לימודיהם. עוד נמצא כי הסיכוי של האחרונים, ממשיכי הדרך בשושלת אקדמית, להגיע למסלול ישיר לדוקטורט (מהתואר הראשון היישר לשלישי) גבוה פי 1.8 מסיכויים של בני הדור הראשון (בפיקוח על המשתנים האחרים).

מעניין לראות בסקר של פרופ' אלון כי בני דור ראשון להשכלה אקדמית מדווחים על פערים בהכנה לתואר, על קושי כלכלי רב יותר ועל ידע מצומצם יותר בנוגע להתנהלות באקדמיה – כולם תנאים שבאים לידי ביטוי בפערי החשיבות שלא מידיעה, שהם מייחסים לקבלה לפוסט־דוקטורט או לקבלת משרה אקדמית, לעומת החשיבות שמייחסים לכך בני דור שני ושלישי להשכלה אקדמית.

בכל מדינות ה־OECD, וכמוהן גם בארצות הברית, קיים ידע סטטיסטי על היקף התופעה של דור ראשון להשכלה אקדמית ועל הבעיות שעליהם להתמודד עימן (כגון חוסר היכרות עם המערכת האקדמית ודרישותיה, חוסר היכרות עם השפה המקצועית, נשירה ועוד). בזכות הנתונים הקיימים נבנות בארצות אלו תוכניות ייעודיות שמטרתן להגדיל את שיעורם של בני אוכלוסייה זו באקדמיה ולמנוע את נשירתם מהמערכת. בארץ, לצערי, בהיעדר נתונים רשמיים על היקף התופעה, לא קיימות תוכניות הממוקדות באוכלוסייה זו שנועדו להגדיל את שיעור פרטיה בלימודים לתואר ראשון ולתארים מתקדמים, למנוע את נשירתם מהמערכת או להגדיל את שיעור בעלי משרות הסגל הבכיר מקרבם באוניברסיטאות ובמכללות.

רבים מבני הדור הראשון להשכלה אקדמית הם מזרחים, ולצערי גם בהקשר זה הנושא אינו זוכה להכרה ולטיפול ברמה המוסדית (בספר שערכנו מוצגים דבריהם של 44 כותבים וכותבות, יותר ממחציתם מזרחים ומזרחיות). רובי ריבלין אמר בנאומו ש"החברה הישראלית אולי משנה את פניה – אבל לא את התודעה שלה. אני חושש, שהמערכות היסודיות המארגנות את חיינו (הפוליטיקה, התקשורת, האקדמיה, המשק, החינוך ועוד), טרם הפנימו את השינויים הללו לעומקם, טרם התאימו את עצמן למציאות החברתית המתהווה". בהקשר המאמר הנוכחי חשוב לציין שיותר מ־18 כותבים וכותבות בספר הם מזרחים ומזרחיות דור ראשון להשכלה אקדמית, מה שמעיד על המקום של קרן אייסיף ביצירת שוויון הזדמנויות בחברה בישראל.

הנשיא ריבלין ראה את יכולתם של האקדמיה ושל שוק העבודה הישראלי להניע שינוי אמיתי רק כאשר "יראו בהנגשת החלום הישראלי לצעיר מאופקים, לצעירה מבני ברק, לצעיר מג'ת ולצעירה מבנימין, שליחות לאומית ואינטרס מקצועי ועסקי ראשון במעלה. נכונות לפתוח את שערי מועדון החברים לא תספיק", טען, משום שהמבנה הדמוגרפי והחברתי של ישראל השתנה. הבנת עומק תושג בקרב קובעי המדיניות – ובמקרה האקדמי, המועצה להשכלה גבוהה – רק על בסיס מאגר נתונים הנוגעים לדור ראשון להשכלה אקדמית, ורק לאחר שיוכר הקשר ההדוק של תופעה זו לאתניות, למגדר, לגזע ולאום, וכן לשילובים ביניהם, כגון אתנו־מגדר (למשל, תת־הייצוג של נשים מזרחיות וערביות בהשכלה הגבוהה). על המועצה להשכלה גבוהה לבנות תוכניות לשילוב אוכלוסייה זו בכל התארים, ולהכיר בקשיים, בבדידות ובניכור שפרטיה חווים, כפי שאפשר לקרוא בספר. כל אלו יסייעו להגדיל את שיעורם של סטודנטים ומרצים דור ראשון להשכלה אקדמית. אם זה יקרה יצאו כל תושבי המדינה בכלל והמערכת האקדמית בפרט נשכרים, מגיוון גדול יותר ומחברה דמוקרטית יותר.

ד"ר מוטי גיגי הוא סוציולוג, ראש המחלקה לתקשורת במכללה האקדמית ספיר. מחקריו עוסקים ביחסי מרכז-פריפריה וביחסי עיירות פיתוח-קיבוצים, וכן באופן הסיקור התקשורתי של שביתות, צעירים וחוק הלאום. ספר אחרון בעריכתו, עם סיגל נגר-רון ותמי רזי, הוא מגוונים את מגדל השן: דור ראשון להשכלה אקדמית – כותבים, ובקרב עתיד לצאת לאור מחקר שערך עם פרופ' ארז צפדיה על המושג "פריפראליות". ד"ר גיגי בוגר מכון מנדל למנהיגות חינוכית, תוכנית אלכ"א וגוונים, שימש כיו"ר אגודת הסטודנטים ויו"ר ארגון הסגל האקדמי ובוגר תוכנית הדוקטורט ופוסט-דוקטורט של קרן אייסף. דור ראשון להשכלה אקדמית, יליד שדרות, נשוי לקרני ואב לאלה, לאריאל ולאמיר.

אתגרי מערכת ההשכלה הגבוהה לאחר התרחבותה

ד"ר עודד מקדוסי

התרחבות מערכת ההשכלה הגבוהה בתחילת שנות התשעים של המאה ה-20 היא ככל הנראה הרפורמה המקיפה ביותר שנעשתה במערכת החינוך. משש אוניברסיטאות מחקר ואוניברסיטה פתוחה אחת התרחבה המערכת לכדי כ-60 מוסדות מופרטים ומגוונים באופיים הפזורים בכל הארץ. ההישג הבולט ביותר של הרפורמה הוא העלייה במספר מקבלי התארים האקדמיים. שיעור בעלי התארים האקדמיים בישראל כיום הוא מהגבוהים במדינות ה-OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development), ובדומה לקיים במדינות מערביות מתקדמות (למשל, ארצות הברית, אירלנד ובריטניה), כמחצית מבני הגילים 25–64 הם בעלי השכלה שלישונית (השכלה על-תיכונית גבוהה). עם זאת, בצד העלייה במספר מקבלי התארים האקדמיים בישראל, חוסר השוויון בנגישות התואר האקדמי ובסיכויי הסטודנט או הסטודנטית להשלימו גבוהים למדי. אומנם הנגשת מערכת ההשכלה הגבוהה צמצמה את שיעוריו, אך גם היום סיכוייהם של ילדים להורים ללא השכלה גבוהה — דור ראשון להשכלה אקדמית — לרכוש תואר אקדמי קטנים באופן ניכר מסיכוייהם של מי שלפחות אחד מהוריו בעל תואר — דור המשך להשכלה אקדמית.

לאור תהליכי ההתרחבות והגיוון של מערכת ההשכלה הגבוהה, ניכרים כמה תהליכים המעמיקים את האי-שוויון ומצמצמים את תרומת ההשכלה הגבוהה לניעות החברתית בישראל.

בידול וריבוד לפי מוסד ותחום. הגיוון המוסדי הביא בצידו גם תהליכי בידול וריבוד בין מוסדות הלימוד ותחומי הלימוד. לתהליכים אלו השפעה ארוכת טווח על כושר ההשתכרות של בוגרי המוסדות בתחומים השונים. בוגרי מוסדות סלקטיביים יותר נהנים משכר גבוה יותר מעמיתיהם למקצוע. כמו כן, תחומים בעלי ערך גבוה בשוק העבודה זוכים לביקוש רב, והתחרות על כל כיסא בחוגי לימוד אלו גבוהה. התוצאה היא שבוגרי ההשכלה הגבוהה במוסדות הסלקטיביים יותר נבדלים במידה רבה באיכות התואר שהם רוכשים ובהשלכותיו הכלכליות עליהם. הנתונים מלמדים שתהליכים אלו ייחודיים לתקופה שלאחר התרחבות המערכת, וכי הם יוצרים אי־שוויון כלכלי משמעותי בקרב בוגרי ההשכלה הגבוהה. פערי השכר בקרב בעלי התואר הראשון ממוסדות שונים זהים לפערי השכר בין בעלי תואר ראשון לבין מי שאינו בעל תואר אקדמי – ולעיתים אף גבוהים מהם. נראה שכיום, תואר כשלעצמו אינו מבטיח ניעות כלכלית. מלבד תהליכי הריבוד והבידול לפי מוסד ותחום לימודים, ניכרת גם התחזקות של הידמות השכלתית בין־דורית. העברה של יתרונות ההשכלה בין הורים לילדים אינה מצטמצמת רק לרמת ההשכלה. ככל שעולה החשיבות המיוחדת ליוקרת המוסד וליוקרת תחום הלימודים, אפשר לראות כיצד דור ההמשך להשכלה אקדמית פונה למוסדות סלקטיביים ולתחומים יוקרתיים יותר. ילדים להורים בוגרי מוסדות ותחומים סלקטיביים פונים גם הם למוסדות ותחומים סלקטיביים, וכך נשמר מעגל הידמות השכלתית, המצמצם את שיעורי הניעות החברתית.

לאחרונה נשמעות קריאות להחלת שכר לימוד דיפרנציאלי במסלולי הלימוד השונים, בשל אופק השכר השונה הצפוי לבוגרים ולבוגרות של מסלולי הלימוד הרווחיים, בעיקר בתחומי ההנדסה ומדעי המחשב. מנקודת מבט חברתית, מהלך כזה עשוי להעמיק את חוסר השוויון, משום שהוא יפגע בסיכוייהם של סטודנטים וסטודנטיות מרקעים כלכליים שונים להשתלב

בתחומים אלה; ולצמצם את יכולת הניעות החברתית ואת תרומת מערכת ההשכלה הגבוהה לחברה בישראל. נגישות ההשכלה הגבוהה העמידה את ישראל במקום הנכבד שבו היא נמצאת כיום, והוספת מחסומים כלכליים על סיפי הקבלה האקדמיים, שהם כשלעצמם מציבים בפני הקבוצות הפריפריאליות מכשול להשתלבות אקדמית, תפגע בהישג חשוב זה.

הכלה והשתלבות. לא די בנגישות כדי להעלות את שיעור בעלי ההשכלה האקדמית. הנחת המוצא של רפורמות המתמקדות בהרחבת מערכת ההשכלה הגבוהה היא שהשינוי המבני, קרי הגדלת המערכת וגיוון מוסדות הלימוד שבה, ישפרו את נגישותה. עם זאת, הנתונים מלמדים על פער ניכר בין הסיכויים של סטודנטים מדור ראשון להשכלה אקדמית לבין עמיתיהם מדור ההמשך להשתלב במוסד הלימודים ולהיות זכאים לתואר. לשילוב האקדמי והחברתי של סטודנטים וסטודנטיות בקמפוס חשיבות מרכזית בהעלאת שיעור הזכאות לתואר במוסד. בכך הכוונה למידה שבה הסטודנטים מתמודדים עם הדרישות האקדמיות של המוסד, נרשמים לקורסים בקצב שהמוסד ממליץ, שומרים על הישגים נאותים, משתתפים בדיונים בשיעורים, נעזרים בחברי הסגל האקדמי והמנהלי ומתייעצים עימם. השתלבות חברתית היא היכולת של הסטודנטים לרקום קשרים חברתיים עם עמיתיהם ללימודים, הנוצרים לרוב בפעילויות תומכות למידה, כגון מועדוני סטודנטים, קהילות למידה, מעורבות חברתית בקהילה והשתלבות בפרויקט מחקר. מחקרים שנעשו בארצות הברית מלמדים כי סטודנטים מדור ראשון להשכלה אקדמית מרגישים שייכים פחות למיליה האקדמי, גם כשאננם שייכים למיעוט באוכלוסיית התלמידים. הפערים בהשתלבות האקדמית והחברתית הם מכשול מרכזי לרווחתם ולהצלחתם, ובעלי השלכות מהותיות על סיכוייהם לסיים את התואר. עם זאת, ברמה המערכתית בישראל לא קיים סיוע מוסדי לסטודנטים מדור ראשון להשכלה אקדמית.

מדיניות התקצוב של המוסדות להשכלה הגבוהה במדינה מתמקדת בתוכניות ייעודיות לתמיכה בסטודנטים מקבוצות מיעוט אתניות (למשל, סטודנטים ממוצא אתיופי או סטודנטים ערבים) או בקבוצות סקטוראליות (למשל, סטודנטים חרדים). אומנם מרביתם של הסטודנטים והסטודנטיות בקבוצות אלו אכן מדור ראשון להשכלה אקדמית, אך המדיניות מותירה גם סטודנטים רבים מקבוצה זו ללא סיוע מערכתי. בהיעדר מחויבות מוסדית ומנגנוני תמיכה תוך-מוסדיים המתמקדים בהכללה והשתלבות, רבים ורבות מהסטודנטים אינם זוכים למענה הראוי, ונתקלים בקשיים העשויים להשפיע על סיכוייהם לסיים את התואר.

כדי לשפר את תרומת מערכת ההשכלה הגבוהה בישראל לניעות החברתית, על המערכת לתת מענה לפערים הגדולים בנגישות התארים והמוסדות הסלקטיביים לסטודנטים משכבות חברתיות פריפריאליות ולפתח מנגנונים מוסדיים לאיתור סטודנטים מדור ראשון להשכלה אקדמית, לעידודם, לטיפול תחושת שייכותם ולתמיכה בשילובם.

ד"ר עודד מקדוסי בעל תואר שלישי מאוניברסיטת תל אביב, חוקר ומלמד בתחום הסוציולוגיה של החינוך. מחקריו מתמקדים בתהליכי ריבוד ואי-שוויון בפרט בתחום ההשכלה הגבוהה ובקשיי הניעות של סטודנטים מדור ראשון להשכלה אקדמית. עודד הוא מלגאי בתרדוקטורט של אייסף. את ההשתלמות הוא מבצע בבית הספר לחינוך באוניברסיטת קליפורניה באירוויין.

הישגי החינוך הבלתי-פורמלי ואתגריו

ד"ר שמחה גתהון

"אין הבדל בין לחיות וללמוד [...] אי אפשר לחשוב עליהם כדברים נפרדים".

במשפט חד ותמציתי זה סיכם ג'ון הולט את מהות החינוך. על פי לה-בל, החוויות החינוכיות והלימודיות שהאדם חווה כרוכות זו בזו ומשפיעות על מארג חייו. את התפיסה הכולית הזאת הוא מצא כמהותו של החינוך הבלתי-פורמלי: תפיסה חינוכית-פדגוגית המוגדרת כפעילות חינוכית מאורגנת, שיטתית, המתרחשת מחוץ למסגרת של מערכת החינוך הפורמלית. תפיסה זו דוגלת במימוש מטרות חינוכיות וחברתיות, בהחלת עקרונות מפתח, בהנחלת תכנים רצויים ובהקניית כלים באמצעות ארגונים בעלי רמת מיסוד גמישה, המשוחררים מהתבניות הפורמליות הנוקשות הנהוגות לרוב בבתי הספר.

סימן ההיכר של החינוך הבלתי-פורמלי הוא היותו דינמי ותלוי נסיבות. כלומר, הוא משתנה בהתאם לתמורות חברתיות ואידאולוגיות ומעוצב בהתאם לצורכי אוכלוסיית היעד שלו. כמו כן, הוא מכון ומנחה למעורבות חברתית פעילה למען הכלל, ומעודד ביטוי עצמי של צורכי הפרט. בעולם המודרני נתפס החינוך הבלתי-פורמלי כפעילות פנאי לפיתוח הפוטנציאל האישי וכמנוע לשינוי חברתי. ההשתתפות בחינוך בלתי-פורמלי – בתוכניות מחויבות אישית, בתנועות נוער ובחוגים – נחשבת כלי התורם לרכישת מיומנויות אישיות וחברתיות. היא מחזקת את תחושת השייכות, מעצבת את הביטוי העצמי, מפתחת

אינטליגנציות שונות, מובילה ליצירת קשרי חברות, מבססת התנסות בפתרון בעיות, עוזרת בגיבוש זהות ומחנכת לערכים.

בזכות גמישותה, המערכת הבלתי-פורמלית מספקת לקבוצות אוכלוסייה מוגדרות דפוסי חינוך ייחודיים, החיצוניים למערכת החינוך הפורמלית, בשלל תחומים, כגון חינוך חברתי, מוסרי וערכי, חינוך משלים, חינוך לפנאי, חינוך קהילתי, תוכניות העשרה וקידום נוער. תכונותיו העיקריות של החינוך הבלתי-פורמלי הן בחירה חופשית בהצטרפות לפעילות, גמישות, גיוון ומרכזיות המשתתפים והמשתתפות. מאפיינים אלה נותנים מענה לצרכים השונים של הפרט ושל הקבוצה, באמצעות התאמה בין צורכי האדם האחד לבין יעדי המסגרת החינוכית. בליבת החינוך הבלתי-פורמלי ארבע אבני יסוד: חיבור לזהות, חיבור לאדם, חיבור לקהילה ולחברה וחיבור למקום, והוא מקדמן באמצעות עידוד אורח חיים דמוקרטי, הידברות ודיאלוג פתוח, קיום סיורים וטיולים להכרת הארץ, פיתוח מנהיגות ושילוב מעורבות חברתית-קהילתית. חשיבותן של מסגרות החינוך הבלתי-פורמלי הוכחה בעת משבר מגפת הקורונה. לעומת המסגרות הפורמליות, שהתקשו למלא את תפקידיהן בגלל הפגיעה בשגרה במציאות הכפויה החדשה, המסגרות הבלתי פורמליות, הגמישות ויצירתיות יותר, קיבלו על עצמן תפקיד מהותי הן בשמירה על רצף הפעילות השגרתית ובדאגה לרווחת הילדים, הן בהתנדבות למען הקהילה. לדוגמה, תנועות הנוער התגייסו במהרה לספק פתרונות ייחודיים לקשיים שהציב השינוי הפתאומי בשגרת החיים המוכרת, והצליחו ליצור לחניכיהן ולחניכותיהן רצף חינוכי בתוך גבולות ה"זום" והדיגיטל ומחוצה להם, ויזמו פעילויות התנדבות ענפות, והדוגמאות לכך רבות מספור.

אם כן, מעצם מהותו הגמישה, החינוך הבלתי-פורמלי מאפשר לקדם מטרות חינוכיות שהחינוך הפורמלי אינו מסוגל להשיג. דבר זה מעשיר מאוד את הפוטנציאל הפדגוגי הטמון בו – הנשען על מרכיבים כגון אווירת נופש ופנאי, קשר בין שוות

ושווים, בנק מטרות הנקבע על פי צרכים משתנים בהתאמה למציאות, סימולציות (משחקי תפקידים או התנסויות חברתיות במפגשים לשיפור כישורים חברתיים) ובדיקת גבולות בניסוי וטעייה. יתרונות החינוך הבלתי-פורמלי טמונים בייחודיות שבו, בגיוון, בהיעדר המיסוד ובדרגות החופש שהוא מציע. הוא מדגיש את הזיקה החיונית בין הפרט, המשפחה, הקהילה והסביבה הרחבה, ומבליט את ההקשר החברתי והתרבותי בין האדם הפעיל לקהילה ולעולם.

ולמרות כל זאת, על אף מעלותיו הידועות של החינוך הבלתי-פורמלי ועל אף עדויות לקיומו כבר במאה השמינית לפסה"נ, הוא עדיין עומד בצילו של החינוך הפורמלי ומתקשה להתמקם בקדמת הבמה הפדגוגית. אחת הבעיות העיקריות היא המורכבות והרב-ממדיות של תחום החינוך הבלתי-פורמלי, המקשות את תחימתו בגבולות של הגדרות פדגוגיות ומבניות קלאסיות – הזרות לאופיו. למשל, מכיוון שהאחריות והעיסוק בחינוך בלתי-פורמלי מבוזרים בין גופים ומשרדים ממשלתיים, קשה להפיק תובנות כלליות ממופעיו. סוגיה מרכזית אחרת היא הפער בין השטח לאקדמיה. תחום החינוך הבלתי-פורמלי הוא זירה מרובת שחקנים, שמעצם טבעה חסרה ניהול מרכזי, ואי לכך, הפעילות בשטח בתחום הזה מקדימה מהותית את המחקר והתאוריה. אך מעל הכול בולטת העובדה שנכון לכתיבת שורות אלו, אין בישראל כל גורם ממשלתי המתווה מדיניות בתחום החינוך הבלתי-פורמלי, ולא חלה חובה לספק חינוך מסוג זה לשום קבוצה באוכלוסייה. היעדר מדיניות פורמלית מובילה לשונות בין המחויבות הרעיונית לתמיכה כספית בתחום, וזו משפיעה על ההזדמנויות של ילדים, בני נוער וצעירים להשתתף בפעילויות או אף להיחשף להן. כמו כן, בניגוד לעובדי הוראה במסגרות הפורמליות, במרבית הארגונים ומסגרות החינוך הבלתי-פורמלי אין כל דרישה חוקית לרישיון או להכשרה רשמית כדי לעבוד בתחום.

לסיכום, החינוך הבלתי-פורמלי טומן בחובו פוטנציאל למענה יישומי ומעשי לאתגרים המורכבים של החינוך במאה ה-21. הוא עוזר לבניית חינוך "שלם", המשלב יחדיו ממדים קוגניטיביים, רגשיים, חברתיים וערכיים באופן אינטגרלי; הוא נותן קול וכוח לפרט, לשם העצמה המובילה לאקטיביזם חברתי; הוא מטפח גיוון רב-ממדי בדרכי פעולה התנסותיות וחוויותיות; הוא מעודד גמישות מבנית ומתגבר על מגבלות של זמן ומקום; והוא יוצר רצף בין המרחב הבית-ספרי והמרחב החיצוני לו. ביכולתו להניע תהליכים חברתיים וקהילתיים ולהוביל לשינוי סוציאלי, ועל כן יש ליזום עבודה חינוכית ברוח התפיסה הפדגוגית שבבסיסו, לקדמה ולפעול ליישומה המיטבי.

למרות יתרונות החינוך הבלתי-פורמלי בטיפוח עצמאות, ערכיות ואחריות חברתית, שאלות מרכזיות בעניינו נותרו ללא מענה, ובהן השאלה אם השתתפות בפעילות בלתי-פורמלית היא זכות יסוד או פריווילגיה, ואם יש להסדיר בחוק את זכאות הילדים להשתתפות במימון פעילויות חינוך בלתי-פורמלי.

ד"ר שמחה גתהון בעלת תואר דוקטור בפילוסופיה – חינוך, מאוניברסיטת בר-אילן, ומרצה בכירה בפקולטה לחינוך במכללת סמינר הקיבוצים, במכללה למנהל ראשון לציון ובאוניברסיטת בר-אילן. ד"ר גתהון חוקרת בתחומים רב-תרבותיות והגירה, תרבות והיסטוריה של יהדות אתיופיה, עבודת נוער ונוער בסיכון, תפיסת תפקיד בקרב עובדי נוער, עבודה עם משפחות, מתבגרים ופיתוח קהילתי; מרכזת ומפתחת את המיקוד לנוער בסיכון במגמה לייעוץ חינוכי לתואר שני במכללה למנהל ראשון לציון; ומייסדת, יו"ר וחברת מועצה בתאגיד הממלכתי המרכז למורשת יהדות אתיופיה. ד"ר גתהון היא אחת המייסדות של עמותת עלם, שם ניהלה ופיתחה תחומי פעילות מרכזיים לנוער בסיכון, כגון התחום הרב-תרבותי ותחומי עבודת הרחוב

וניידות הלילה, וכן פיתחה שותפויות מקצועיות ומערכתיות של העמותה.

צעירים במצבי סיכון: על צרכים והזדמנויות

ד"ר יפית סולימני-אעידן

בישראל כיום חיים כ-200,000 צעירים וצעירות במצבי סיכון, מצוקה והדרה המצויים בשלב המעבר מבגרות צעירה לחיים בוגרים ועצמאיים. במהלך תקופה זו בחייהם עליהם לגבש החלטות אישיות מכריעות הנוגעות לעתידם בתחומים שונים, לרבות יחסיהם הזוגיים והמשפחתיים, השכלתם וביסוסם התעסוקתי והכלכלי. תקופה זו, המתאפיינת בפיחות במערכת התמיכה הפורמלית (או בהיעדרה המוחלט), בטשטוש גבולות ובחוסר ודאות, מציבה התמודדויות ואתגרים העלולים לעורר מצבי סיכון, והיא קריטית לכל צעיר וצעירה, ובפרט לאלו נטולי העורף המשפחתי, הבאים מרקע של חוסר במשאבים אישיים וסביבתיים.

לעומת צעירים באוכלוסייה הכללית שאינם מוגדרים בסיכון, ההיסטוריה האישית ונסיבות חייהם של צעירים וצעירות פגיעים, שאינם זוכים לתמיכה ממשפחתם ושהישרדותם הכלכלית מאתגרת, מקשות עליהם לעבור את משוכות תקופת המעבר לחיי הבגרות ולבסס יציבות וביטחון כלכלי ואישי בחייהם. משאביהם החומריים והרגשיים המצומצמים, הרקע המשפחתי והאישי שלהם והאתגרים הרבים הטמונים בשלב ההתפתחותי הזה – כל אלה מעצבים חוויה מורכבת במיוחד של מעבר לבגרות, העלולה להוסיף על פגיעותם, להגביר את פעריהם בתחומי ליבה ולהוביל להדרתם החברתית.

אך בצד הסיכונים שתקופה זו טומנת בחובה, היא פותחת חלון הזדמנויות יקר לצעירים וצעירות במצבי סיכון. שלב המעבר

לבגרות הוא צומת מרכזי בכל הקשור להחלטות אישיות גורליות בנוגע לעתיד כמעט בכל תחומי החיים. בתקופה זו עומדת בידי הצעירים והצעירות הזדמנות לשנות את נתיב חייהם באורח חיובי ולהשאיר מקום לניעות חברתית בעתיד. מחקרים אף מראים כי בתקופה זו ישנה הזדמנות פז לשיפור ניכר בחוסן הצעירים וביכולות ההסתגלות שלהם. לפיכך, מוטלת עלינו האחריות הלאומית והמקצועית לסייע להם ובכך להיטיב את עתיד החברה, באמצעות פיתוח מענים, תוכניות ושירותים שיזמנו לצעירים וצעירות אלו גישה למשאבים, ליווי נדרש, תמיכה רגשית והכוונה, לטובת התפתחותם האישית והמקצועית.

ואכן, בהתאם להחלטת ממשלה משנת 2016, הושקה "יתד": תוכנית לאומית לצעירים וצעירות במצבי סיכון, בשיתוף בין-משרדי ובין-מגזרי בהובלת משרד הרווחה וג'וינט אשלים. תוכנית זו, שפעילויותיה משותפות למשרדי הממשלה, לרשויות הממשלתיות והמקומיות, לארגונים חברתיים אזרחיים ולגופים פילנתרופיים, מספקת במה רחבה לסיוע לצעירים ולצעירות במצבי סיכון, במימוש זכויותיהם וצורכיהם, בפיתוחם האישי ובשילובם החברתי. עם זאת, בצד ההכרה והתמיכה בצעירים אלו, עדיין יש צורך בעיגון ההחלטה בחוק, בהמשך קביעה והתוויה של מדיניות ובפיתוח חקיקה שתתאים להטרגוניות הרבה המאפיינת צעירים וצעירות אלו, ובכלל זה צעירים חסרי עורף משפחתי שגדלו בקרב משפחתם וצעירים בוגרי מסגרות חוץ-ביתיות.

מחקרי ההערכה וההתערבות השונים שהובלתי בשנים האחרונות בשותפות עם משרד הרווחה והביטחון החברתי ומשרד החינוך, המנהל לחינוך התיישבותי פנימייתי וארגוני צעירים במגזר החברתי, מצביעים על הדרך החשובה שנעשתה עד כה בעמידה על הצרכים של צעירים במצבי סיכון, ומראים את התרומה המובהקת של ליווי צעירים אלו לקידומם. ממצאי המחקרים מראים כי השקעה בצעירים ובצעירות בסיכון

מקדמת את הישגיהם בתחומי התעסוקה והכלכלה, ההשכלה והדיוור, ותורמת לשביעות הרצון שלהם מחייהם.

לפיכך, אין ספק כי יש להמשיך בעיבוי התקנים והתקציבים שיסייעו לצעירים אלו, ולהשלים את המענים החסרים להם בתחומים כגון השכלה, הכשרה מקצועית, טיפול רגשי, דיוור (לחסרי עורף משפחתי) ואוריינות דיגיטלית. כמו כן יש לפתח תוכניות ומענים מותאמים לצעירים במצבי סיכון המתמודדים עם אתגרים ייחודיים הקשורים לחברה ולתרבות שהם שייכים לה או שהודרו ממנה, כגון צעירים בסיכון מהחברה הערבית ומהחברה החרדית.

רבים מצורכי האוכלוסייה שבסיכון טרם נענו. יש לבחון היכן אפשר להרחיב את העשייה כדי להגיע לקבוצות קצה הזקוקות לליווי נפשי מקיף יותר; כיצד נכון לגשת לסוגיית הבדידות בקרב צעירים פגיעים אלו ולחברם לרשתות חברתיות מיטיבות לאורך זמן; ואילו כלי עבודה נוכל להעניק להם כדי לחזק את תחושת המסוגלות העצמית שלהם ללא תלות במלווים. ומעל לכול, עלינו להקדיש חשיבה ויצירתיות רבות יותר לשאלה כיצד נוכל לחזק את תחושת השייכות שלהם לחברה ולהעצים את האופן שבו הם תופסים את עתידם, את אמונתם בעצמם ואת יכולתם לממש את מטרותיהם ואת הגשמתם העצמית כבוגרים.

ד"ר יפית סולימני-אעדן היא חברת סגל בכירה בבית הספר לעבודה סוציאלית באוניברסיטת תל אביב. תחומי המחקר שלה כוללים נוער וצעירים בסיכון בקהילה ובמסגרות השמה חוץ-ביתיות (פנימיות, כפרי נוער ואומנה), ומעבריהם לחיי בגרות. מחקרה מתמקדים בשלושה צירים מרכזיים: האתגרים והחסמים שצעירים וצעירות במצבי סיכון מתמודדים עימם במעבר לבגרות בכלל, ובהתייחס לתפיסת עתידם בפרט; פרקטיקות מקדמות חוסן והסתגלות בעבודה עם צעירים וצעירות במצבי סיכון בהיבט מודע הקשר, כגון

ליווי ומנטורינג, אוריינטצית עתיד ותקווה; ומלווי הצעירים, המטפלים והמנטורים המנחים אותם – תפיסותיהם, האתגרים שהם מתמודדים עימם והמשאבים שהם זקוקים להם כדי לתמוך בצעירים במעבר לבגרות, מתוך הבנה שליווי צעירים בסיכון הוא תחום חדש ומתפתח. כחלק משאיפתה לקדם ידע יישומי, מחקריה נערכים בשיתופי פעולה של אנשי אקדמיה ואנשי שטח, ובמטרה לפתח התערבויות המותאמות לצעירים במצבי סיכון שונים, ד"ר סולימני-אעידן מובילה בעשור האחרון מחקרי הערכה לאומיים, ובהם תוכנית "יתד" לצעירים וצעירות במצבי סיכון, תוכנית "יש לך כתובת", שבה בוגרי כפרי הנוער והפנימיות של המנהל לחינוך התיישבותי זוכים לליווי לחייהם העצמאיים, ותוכניות מנטורינג לליווי צעירים וצעירות בסיכון.

צמצום פערים באמצעות מוסדות מקדמי פריפריה

פרופ' יפעת ביטון¹

רבים הם ההקשרים שבהם "אין" משפטי מוביל ל"יש" משפטי מעוות, בעיקר בהקשר של צמצום פערים. כחוקרת משפט, עסקתי בעברי הן ב"אין" זה והן ב"יש" שנולד ממנו, בתחום של הפליית הקבוצה המזרחית בישראל (ביטון, 2011). ברשימה הנוכחית תוקדש ביקורתי להקשר המצוי ברקע תפקידי כיום: נשיאת מוסד אקדמי, המבקשת לזהות את התפקיד שניתן להשכלה הגבוהה בצמצום פערים חברתיים – אותו תפקיד שקרן איס"ף מקדמת.

ניתוח מערך היחסים שבין האקדמיה לפריפריה מגלה יחס מורכב ולא שיטתי הן מצד העולם האקדמי והן מצד עולם המשפט כלפי חיבור זה, ומחייב מבט פוזיטיבי ונורמטיבי סדור. ראשית אמפה את מערכת היחסים השברירית הזאת, ולאחר מכן אציג את האפשרות ליצירת חלופה סדורה ושיטתית תחתיה.

"פריפריה" בעולם האקדמיה

כדי להבין את יחסה הבעייתי של האקדמיה לפריפריה, עלינו לפנות תחילה לעולם האקדמיה. שם מוכר האתוס שלפיו תפקיד ההשכלה הגבוהה הוא לצמצם פערים ולהביא את הפריפריה אל המרכז. מעצם העובדה המבוצרת, שלפיה רמת ההשכלה ואיכותה בפריפריה נמוכות באופן ניכר מהמרכז, ברי

¹ אני מבקשת להודות לעו"ד שגית פרץ-דרעי על תרומתה לביסוס הטיעון ועל עבודת המחקר שלה לצורך מאמר זה.

כי השכלה גבוהה תהיה כלי מרכזי למוביליות החברתית הנדרשת לגרים ולגרות בה.

מוסדות ההשכלה הגבוהה פועלים מכוח חוק המועצה להשכלה גבוהה, תשי"ח-1958. בשנת 1995 נוסף לו סעיף 25ב, הקובע כי יש לתת העדפה בתקצוב למוסדות הממוקמים ב"אזורי עדיפות לאומית" ולסטודנטיות המגיעות מאזורים אלה.² אך רק בשנת 2012, בדוח לגיבוש מטרות המוסדות להשכלה גבוהה ומודל לתקצובם, נמנה לראשונה קידום הפריפריה הגאוגרפית והחברתית עם מטרותיה המפורשות. ואף על פי כן, למרות ההצהרה בדוח זה, ניכר שבמציאות, דווקא רוח התיקון לחוק מ-1995 היא השלטת, שכן, כפי הנראה, ות"ת-מל"ג מסתמכות בהחלטותיהן בעיקר על המדדים הגאוגרפיים שקבעה הממשלה לזיהוי "אזורי עדיפות לאומית", המושפעים גם מהקשרים ביטחוניים, תכנוניים ופוליטיים מגוונים, ואינם מוקדשים לתכלית של הסרת חסמים בנגישות להשכלה גבוהה דווקא. למשל, בהחלטתה משנת 2018 הבהירה הממשלה כי בסיווג יישובים כ"פריפריה" הובאו בחשבון שיקולים כמו היותם "מאוימים" בשטחי יהודה ושומרון, חדשים, קרובים לקווי גבול ועוד. בכך מתרופף עוד קשר נדרש בין מטרות התקצוב ה"עודף" לפריפריה לבין המטרה הבסיסית של קידומה.

"פריפריה" במשפט הישראלי

המשפט הישראלי, כך נראה, לוקה פעמיים בטיפולו במושג "פריפריה": ראשית, בהיעדר הגדרה ראויה למושג; ושנית, בשימוש בלתי-שיטתי במושג הקיים. כמו בעולם האקדמיה, הגדרות אקראיות אד הוק של פריפריה הן מנת חלקו של עולם המשפט. דברי חקיקה, החלטות ממשלה, תקנות ונהלים משתמשים במושג העמום והלא-שיטתי בדרכים שונות, בלי לקבוע הגדרות וקריטריונים ברורים בעניינו, והתוצאות

² המאמר שלהלן נכתב בעברית שוויינית, ומסיבה זו נוסחה צורת ה"סתמי" הדקדוקית לאורכו לעיתים בלשון זכר ולעיתים בלשון נקבה.

המבולבלות של כאוס זה ניכרות ביישום הוראות החוק וההסדרים המתיימרים לחול עליו. למשל, עוד משנת 2008 משתמשת הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה במדד גאוגרפי מובהק, העיור לפערים הכלכליים הנובעים מריחוק מהמרכז. במדד שפיתחה רשות מקומית פריפריאלית מוגדרת בהתאם להיותה מרוחקת משווקים, ממקומות תעסוקה ומסחר, ממוסדות השכלה ופנאי וכדומה.

בשנת 2016 עשתה הממשלה מעשה, והגדירה מושג חדש: "פריפריה גאוגרפית-חברתית", מתוך רצון להרחיב את ההכרה גם לחלק מהיישובים הממוקמים בדרגות 1-4 במדד האשכולות החברתיים-כלכליים, המביא בחשבון את המאפיינים הדמוגרפיים, הכלכליים וההשכלתיים של האוכלוסייה, ולא רק את ריחוקה מהמרכז. עם זאת, גם מדד זה לא הוחל באופן שיטתי על כלל היישובים בדרגה האמורה, ובכך סוכל עוד ניסיון להסדיר את התחום הכאוטי. אפשר לשער, למשל, שהעובדה שהרשימה החדשה מכילה את כלל היישובים החרדיים אבל לא עירת פיתוח כמו קריית מלאכי, מעוררת ספק גדול באשר לאובייקטיביות הליך הסיווג של רשימת היישובים, ומעלה חשד למניעים פוליטיים בגיבושה (נגררון, 2021).

בין אקדמיה למשפט: כיצד מבצרים את הפריפריה ומצמצמים פערים?

חלק אחרון זה של הרשימה יצביע על עיוותים מרכזיים שמייצג ריבוי הגדרותיו של המושג "פריפריה", ויצג מתווה ראשוני לקידום ראוי לפריפריה באמצעות הנגשת השכלה גבוהה.

היעדר זיהוי והגדרה נכונים ואפקטיביים של תושבים ותושבות החיים בפריפריה. השכלה גבוהה בפריפריה משמעה מתן הזדמנות אמיתית והוגנת למוביליות חברתית ליחידים המבקשים לרכוש אותה. לפיכך, היא מחייבת זיהוי מדויק של נמעניה. היעדר השיטתיות שבזיהוי הנוכחי עלול לגרום חוסר היגיון ביישומו. ניקח, למשל, את האתגר הכלכלי

האדיר הניצב לפני תושבי הפריפריה ותושבותיה בדרכם לרכישת השכלה אקדמית, ואת אחת ההטבות המרכזיות שנועדו להעניק לכול הזדמנות הוגנת למימון. האגף והקרן לחיילים משוחררים במשרד הביטחון מעניקים לבוגרים ולבוגרות של השירות הצבאי והשירות הלאומי מהפריפריה מלגה לשנת לימודיהם הראשונה,³ אך הסדר זה, שבבסיסו נראה חיובי בלבד, יוצר אתגרים מיוחדים ביישומו, בשל ההגדרה הבעייתית של פריפריה במשפט הישראלי.

עמקם הקריטריונים וקיומן של "רשימות" לזיהוי של פריפריה מובילים לעיתים לתוצאות המדגימות היטב את האבסורד שחוסר השיטתיות הזה יוצר, כאשר מחברים יחדיו את תנאי הענקת ההטבה של הקרן ואת הגדרת יישובי פריפריה בהחלטת הממשלה האחרונה: סטודנט בוגר צבא מעומר הלומד באוניברסיטת תל אביב יקבל מלגה, ואילו סטודנטית בוגרת צבא מקריית מלאכי, הלומדת במכללת אחוה, קרוב לביתה, או שהצליחה להתקבל לאוניברסיטת תל אביב, לא תקבל מלגה. ובמילים אחרות: סטודנט המגיע מיישוב באשכול 10 יקבל מלגה, ואילו סטודנטית המגיעה מיישוב באשכול 4 לא תקבלה. עוד אבסורד העולה מהסדרים אלה ניכר בדוגמה הזאת: סטודנטית בוגרת צבא מרמת השרון הלומדת משפטים במכללת ספיר שבדרום תקבל מלגה, ואילו סטודנטית מקריית גת הלומדת קלינאות תקשורת במכללת אחוה לא תקבל מלגה.

דוגמה שנייה לחוסר הסדירות המובהק היא תוכנית "הישגים", שהוקמה בשיתוף פעולה עם המועצה להשכלה גבוהה. התוכנית, המופעלת מכספי ציבור ומוקדשת למטרה החשובה של הנגשת השכלה גבוהה לצעירות וצעירים מהפריפריה, מציגה רשימה משלה של היישובים שהיא פועלת בהם.⁴ עיון

³ ראו כאן: <https://www.hachvana.mod.gov.il/education/toar1/Pages/mehaperiferia.aspx>

⁴ ראו כאן: <https://hesegim.org.il/> מצאו-אותנו

ברשימה זו מגלה כי אחדים מן היישובים המצויים בה – כמו קריית מלאכי, בת ים ועוד – אינם כלולים כלל בהגדרת הפריפריה לזכאות להנחות בשכר לימוד, למשל, שהן הכלי הבולט ביותר להנגשת השכלה גבוהה.

מודל תקצוב פריפריאלי חלש. בחינת המודל המופיע באתר ות"ת-מל"ג, שלפיו הן אמורות לתקצב מוסדות אקדמיים, מגלה שהוא דווקא כולל מרכיב של פריפריאליות. בכך אכן באה לידי ביטוי המחויבות של ות"ת-מל"ג לעידוד השכלה גבוהה בפריפריה, אם כי היא מתונה בלבד, משום שגם הן כוללות בין תנאיהן לזיהוי הפריפריה את המרחק מהמרכז. תנאי זה מתעלם – ביתר-שאת, בהקשר אתגרי האקדמיה – מהפערים הגדולים המתקיימים, למשל, בין ערים גדולות לבין ערי פריפריה מובהקות הקרובות להן. חֶשְבוֹ, לדוגמה, על צעירות בערים הסמוכות לתל אביב, כמו רמלה, לוד או אור יהודה. כיצד אפשר להתייחס אליהן כמי שאינן מתמודדות עם קשיים טיפוסיים לחיים בפריפריה? האם הן בעלות "מיומנויות רכות" הנרכשות בסביבה רווית אקדמיה? האם הייתה להן נגישות בלתי-אמצעית לשפה האנגלית? האם יש בבתייהן מודלים קרובים של אקדמאים או אקדמאיות? סביר להניח שלכל אלה התשובה בעיקרה שלילית.

הפתרון: זיהוי מוסד כ"מקדם פריפריה" בצד הגדרה נכונה של זכאות לקידום על בסיס פריפריאליות. למכללות הציבוריות בישראל תפקיד מרכזי בהנגשת ההשכלה הגבוהה לפריפריה. מעבר לכך שכך נתפס תפקידן – הן עושות זאת בפועל. ראו, למשל, מחקר שערך הסוציולוג ינון כהן ב-2021 בשיתוף המוסד לביטוח לאומי, שגילה כי מרבית הדור הראשון להשכלה גבוהה ממוצא מזרחי לומד במכללות, ואילו האוניברסיטאות ממשיכות להיות מעין "מגדל שן" של אליטה עיקשת (Cohen et al., 2021). העברת מרכז הכובד ממקום המוסד לזיהוי מדויק של התושבים והתושבות מהפריפריה שהוא משרת תאפשר להעביר את רוב תקציבי עידוד

הפריפריה למכללות הציבוריות, הנזקקות להם ממילא – בהתחשב בכך שהן מלמדות כמחצית מהסטודנטיות והסטודנטים בישראל, אך מתוקצבות בכ-14% בלבד מסך תקציבי ההשכלה הגבוהה, כפי שטוען ועד ראשי המכללות.

כדי לקדם צמצום פערים בהנגשת השכלה גבוהה איכותית לפריפריה, יש לעבור למודל תקצוב הנשען על דירוג של מוסד אקדמי כ"מוסד מקדם פריפריה". הגדרה כזאת תישען על מתן נתח משמעותי בהרבה למאפייני הפריפריאליות של הסטודנטים והסטודנטיות, ועל תיעדופם על פני שאלת המקום הפריפריאלי המובהק של המוסד. לא בכדי עומד מודל זה בבסיס התקצוב במערכת המשוכללת של ההשכלה הגבוהה בארצות הברית, שהשכילה להבין את תפקידה החשוב בקידום תושבות הפריפריה ותושביה. חשוב להדגיש כי זיהוי מוסד אקדמי כ"מקדם פריפריה" יאפשר להשיג את המטרה של קידום הפריפריה לא רק בכלים תקציביים, אלא גם בהענקת כלים אפקטיביים ואסטרטגיים אחרים שישמשו לכך. למשל, אפשר לתת למוסדות אלו חופש ביצירת נתיבי קבלה מאפשרים, בהגדלת מכסת החריגים לתוכניות, בקביעת יחס סגל-סטודנטים נדיב יותר ועוד, כדי לאפשר לו למלא את ייעודו ולקדם את אוכלוסיית הפריפריה בדרך הטובה ביותר.

סיכום

הסדרת חוסר השיטתיות בהגדרת המושג "פריפריה" יכולה להיעשות בשלל אמצעים. כל עוד המערכת המשפטית לא תקבל על עצמה את המשימה הלאומית של הגדרת הפריפריה באופן הברור ביותר וקביעת סט מטרות מובנה לצמצום הפערים בחברה – פערים שמקורם בחוסר ההגינות הכרוך בחיים בפריפריה – כל שינוי אחר יהיה קוסמטי, נקודתי, ועלול להציף בעיות בתחום אחר, גם אם נועד לתקן תחום אחד.

פרופ' יפעת ביטון היא נשיאת המכללה האקדמית אחוה ופעילה חברתית-משפטית לקידום שוויון, בוגרת האוניברסיטה העברית בירושלים ובוגרת תואר שני בהצטיינות יתרה במשפטים מאוניברסיטת ייל (Yale University). כמו כן הייתה חוקרת אורחת כעמיתת קרן פולברייט בבית הספר למשפטים של אוניברסיטת הרווארד (Harvard University), והכול כמלגאית של קרן אייסף. פרופ' ביטון הייתה גם מרצה אורחת באוניברסיטת ניו יורק (NYU) וחברת סגל ב-School of Transnational Law באוניברסיטת בייג'ינג שבסין. שימשה פרופ' חברה בבית הספר למשפטים של המכללה למנהל, שם ניהלה את מרכז תמורה לקידום השוויון, שהקימה כדי לבסס אסטרטגיה משפטית לקידום שוויון ומיגור הפליה באמצעות תביעות נזיקיות. זוכת פרסים רבים על עבודתה המשפטית והציבורית, והוצבה פעמיים כמועמדת הצעירה ביותר לשיפוט בבית המשפט העליון (2016–2017).

משקופים לשמשונים

ד"ר יפעת ראובני

האביב אצלי אשכנזי. יום השואה ויום הזיכרון אשכנזיים. צללתי לתוכם מאז שאני זוכרת את עצמי. את השואה חקרתי שנים רבות. עדויות, סיפורים, ספרים. את סיפורה של סבתי על ההתעללות שהיא ומשפחתה עברו בשנים הללו הכחשתי. כולם עלו מגרמניה מבחינתי, וכנראה שגם מבחינת מערכת החינוך ("אימא, מתי סבא וסבתא מעירק הגיעו באונייה מגרמניה", שאל בני כשהיה בן חמש).

את כרטיס הכניסה המהיר לחברה הישראלית שסיפקו המלחמות "החמצתי". "אחזור מחר, קטנטונת", אמר לי אבי ביום כיפור 1973, התרמיל הצבאי על כתפיו והטנדר מחכה למטה, ואני האמנתי לו. במשך שישה חודשים עמדתי במרפסת, חיקיתי לאבא ומלמלתי שתי מילים שהכרתי מגלויותיו: אֶב־א, שִׁל־וֹם. שמחתי כל כך כשחזר הביתה על שתי הרגליים – לא כמו אבא של גלי, שהסבירו לה שנשאר שם. כעבור שנים, כשהאוטובוס שהחמיץ דקה לפני כן התפוצץ מול עיניו בלהבה מפוארת, הצטערתי לרגע קטן ונורא, שבו התגלמו תחושות שנאגרו בי מאז המלחמה ההיא לכדי מחשבה כואבת: שהיה עדיף להיות כמו גלי, יתומת מלחמה מורעפת כבוד והדר, או אפילו יתומת הדרגה הנחותה יותר, פעולת איבה, מאשר להיות ילדה של אבא מזרחי שקוף.

כי אבא שלי היה שקוף. נוכח־נפקד. הוא היה שחום עור ודיבר ערבית שוטפת, מה שהפך אותו במדינה המזרח־תיכונית שבנו לו אחיו הלבנים לשקוף. ללא בלורית ותואר. והוא הפך לשקוף יותר אחרי שחזר מאותו אוקטובר 73 בקליפה בלבד. כל השאר התרסק אי שם בערבות סיני, והוא חזר הביתה שקט. ללא גאווה. רופאים אז היו רק לגפיים, למעי, לגב. עם הנפש המרוסקת תתמודדו לבד. אֶב־א, שִׁל־וֹם.

אבא היה איש ישר. בהתכנסותו לא ראה את ההתפרקות החברתית שחלה אחרי המלחמה הארוכה. הוא זכה לא לראות איך המדינה שבנו לו, שהזמינו אותו להצטרף אליה, החלה להתפרק מבפנים. הוא נשאר אסיר תודה כל חייו, גא במדינתו ובמעמדו כחבר המחתרת הציונית ופעיל עלייה, ולא היה מסוגל לראות את תחילתה של שעת הנעילה... וודאי שלא רצה להבין כי מי שאחזו בכלים המאכלים היו אחיו. לא אלה מ-1973, שהצליחו לחזור מהמלחמה על הבית, אלא הילדים של אלה מ-1951, שיצאו למלחמה בתוך הבית. הבנים והבנות של עולי המזרח, שנטרפו בזעם לספירת הזכויות שטלטלה את המדינה שרצתה להיות לבנה. אלה שהפכו לפנתרים. ליהודים-ערבים. שצעקו "קיפוח" ונלחמו על זכויות, שהתנגדו להגמונים והפכו הגמונים, שעמלו על דוקטורט, שקראו את אלה שוחט, שהתחתנו עם פולין וילדו שטייטל, שהתנהגו מערב כשליבם במזרח ודרסו מערב בשם המזרח, ושלא ידעו מנוחה מרוב זהות קצוצה, מעורבבת ורצוצה.

אבא השקט והישר עצר בסוף 1973. הוא ישב בירושלים והתגעגע לפרת ולחידקל של ילדותו, אדיש למחול הסתירות וטירוף הזהויות של הדור השני. הכמיהה שלנו, בניו, להכרה – באבא, בגיבור מלחמה, בתרבות ובערכים שלו, באינטלקט שלנו, לא נגעו לו כלל. "העולם שלהם, יא בינתי. אין לך מה לנסות להילחם בזה. הם תמיד ינצחו אותך", אמר ולא יסף.

הוא צדק. חלקית. מנהיגים ציניים הבינו את הפוטנציאל, ותוך כדי ניצול ההחמצה והכמיהה הפכו את הגלגל וניתבו את הכוח, המדומה ברובו, ל"אמסלמים" ול"ביטונים" ול"דרעיים", שגייסו למענם את מנת הזעם, והחלו לסובב את תמונת השלטון. נחשולי צונמי של תסכול מוצדק הפכו ללבית נקמה רותחת ולשחיתות מפרקת, כמו התנפלות על ממתקים בסוף יום ההולדת, שאיימו על השלטון הישן. העיניים הכנועות והטובות של דור ההורים התחלפו למבערים בידי הבנים, שרצו לקחת

נתח מהעוגה, מהמועדון, מהתקציב ומהכבוד כאילו בכך "יחזירו עטרה ליושנה".

החזרנו? לא בטוח. למען האמת, חיקינו שיטה מסואבת במקום להציע שיטה אחרת, והצדקנו זאת בכך שגם לנו מותר.

אותו כור היתוך שכל כך התעקשת עליו, בן-גוריון, מה הוא יצר? רב-תרבותיות או אנשים עם זהות סתורה? קהילה שוויונית ומגוונת או קבוצות מופלות שרתחו למהפכה?

אבל לפני שנלקה עצמנו שנפלנו בהיבריס של הצלחתך ("מְהַרְסִיךָ וּמַחְרִיבִיךָ מִמָּה יֵצֵאוּ", **ישעיהו** מט, יז), נציץ בבגדי מלכים עירומים: שלושה המה נפלאו ממני בתכנון שלך, בן-גוריון, וארבעה לא ידעתיים: דרך החרדים לפטור מגיוס ומעבודה, דרך הערבים לפטור משירות חברתי, דרך אשכנז בספרד ודרך כהונה אין-סופית בראשות ממשלה.⁵

קטונתי לבוא איתך חשבון, דויד בן-גוריון. הרי בזכותך אני כאן. בנית מדינה באומץ, והעלית את הוריי שיצטרפו. אבל תן לי לפתוח לך חלון לים ההפכפכים של הלבנט, הרי מי אם לא ילדה מחוננת שלמדה מוזיקה קלאסית והתביישה באבא שלה, נלחמה את בושתו בלהט נדכאים ומתביישת היום בניצחון המדוכאים המאיים להחריב את מפעל חיך – מי אם לא ילדת סתירות שכמותי יכולה להסביר לך זאת?

אתה מבין, בורות, עוני ופחד הם כלי עבודה בסיסיים בארגז הכלים של כל דיקטטור מתחיל. ואתה נטעת בורות, עוני ופחד בישראל שלא במכוון, וכעת חוט שקוף מקשר ביניהם ומאיים על כולנו.

⁵ באנלוגיה ל**משלי** ל, יח-יט: "שלושה המה נפלאו ממני וארבעה לא ידעתיים. דרך הנָשֶׁר בְּשָׂמִים דֶּרֶךְ נָחַשׁ עָלֵי צוּר דֶּרֶךְ אֲנִיָּה בְּלֵב יָם וְדֶרֶךְ גִּבּוֹר בְּעֵלְמָה".

"לא היה זמן". "לא היה כסף". "הכוונה הייתה טובה". "קלטנו המונים". "הוצאנו אותם ברגע האחרון". כהנה ועוד כהנה הסברים אנחנו שומעים כשאנחנו מנסים להבין מדוע החלטת למדר את העולים מארצות ערב לשולי הארץ ולצרוב בהם את הקליטה וההתאקלמות הקשים, אף שהתרו בכך שזה מתכון לאסון חברתי. בכוונה או בטעות, שם נטמן זרע פורענות עדתי שאנו מקבלים היום ב"בומרנג" עוצמתי שלא דמיינת גם כשהיית הפוך על הראש. ושתי החלטות אחרות היו לך שגם הן, השפעתן על החברה הישראלית היא בבחינת גולם שקם על יוצרו: "הַאֲחִיכֶם יָבֹאוּ לַמִּלְחָמָה וְאַתֶּם תִּשָּׁבוּ פֶה?" הפטור משירות לאומי או צבאי לחרדים (ובמילים אחרות, "הפיכתם לפרזיטים"), והפטור משירות אזרחי לערבים, והשארות מודרים מהחברה הישראלית. שלוש המכות הללו – השד העדתי, הפרזיטיות החרדית וההדרה הערבית – יכולות לחבור למכות מוות לרעיון המדינה המיוחדת כל כך שבנינו כאן. קהילה שוויונית, אנושית, לא יכולה לפרוח עם כמויות כאלה של קיטוב. קהילה לא יכולה להחזיק מעמד כשקבוצה יצרנית קטנה סוחבת על גבה קבוצות פסיביות, נקמניות ובלתי משתלבות שהולכות ומתפשטות. זה לא הגיוני, זה לא מעשי וזה לא מוסרי.

וכן, בן-גוריון, גם אתה נהנית משלטון ללא מצרים, ולכן לא עלה בדעתך לתחם כהונה. אי-הגבלת שלטון מאפשרת לכל אחד, גם למנהיג שהתחיל דרכו ישר, לתפור בחוט שקוף את העוני, את הבורות ואת הפחד לכדי כלי משחית. אז איך תתואר בהיסטוריה של המדינה העצמאית והפלאית שהייתה כאן? כיזם שבזכות אומץ ליבו היא קמה, או כמי שנטע שלוש טעויות וחוק בוסריים שפירקו אותה?

טועים. בוודאי כשבונים מדינה; בוודאי תחת איום קיומי; ובוודאי כשאין כסף. השאלה אם אלה טעויות שאפשר לתקן, או כאלה ההופכות לחורים שחורים המאיימים לבלוע הכול. האם אנו יכולים להשתמש באנרגיה אחרת? לפתל את ההתנהלות האנושית שלנו? כיום יש דור צעיר שלא מתעניין איפה סבא

נולד, אלא מה אפשר לעשות כדי להיטיב את העולם. יש צרכנים שלא אכפת להם מוצאו של מנכ"ל חברת המזון, אלא שיתנהל באחריות ובהוגנות. יש רבים שמבחינתם מי שלא יתרום באופן מהותי לצרכים האמיתיים שלנו כאן אינו רלוונטי, יהיה שם משפחתו מה שיהיה. האיומים הגדולים לא יאפשרו לנו להמשיך לריב על הרהיטים בחדר כשהבניין בוער. לסדר את הכיסאות על הטיטניק כשהקרחון באופק. לגנוב, לשקר, ולא לשים לב איך גדלה רקמת האשמה שתעטוף את כולנו אחרי שיוחמץ הכול... לריב בינינו כבר מסכן אותנו. האשם התפתל אלינו: לא נצליח כאן אם נריב בגלל דת ומוצא. נצליח רק אם נשתמש במצפון. ובינה. והרבה, הרבה חמלה.

אותו "פנקס אדום" שכל כך שנאת, אבא – מה הבאנו במקומו? האם ש"ס החליפה את הניצול בצמיחה? האם הפכנו את החלוקה להוגנת? האם נלחמנו בשחיתות ציבורית? האם העמדנו לדין אנשי ציבור ותאגידים על מעשיהם? הגנו על הגר היתום והאלמנה? החלפנו בושא בגאווה? האם קלטנו אחרים בצורה טובה יותר? זו סתירה גדולה, אבא, וקשה לדבר אותה בקול רם. אבל לפעמים אני מתביישת בנו. נלחמתי כדי שתהיה פחות שקוף. צעקתי שאנחנו לא פחות טובים. ומה כעת? העתקנו מעילים שחורים ושחצנות ליטאית ופרזיטיות שטיסלית? הפנמנו בהערצה כוח? וולגריות? שחיתות? זו התרבות שלנו? אלה הערכים שלנו? האקונומיקה לא יורדת ממני. אני לא מצליחה שלא לחוש בזז או אימה מול ביטויי הבורות והאלימות. כפי שאמרה אודרי לורד (Lorde, 1984): "כלי האדון לא יפרקו את בית האדון". גדלנו בתרבות הזו ואנו חלק ממנה. היא בתוך התודעה שלנו, וצריך כוח אדיר, בן-גוריוני, לשנות אותה...

קול האחריות שלנו מושתק מול תחושת הקורבן, וכל עוד אנו מרגישים אותנטיים רק כשאנו נושאים את תחושת הקורבן הוא ימשיך להיות מושתק. שטוח. כדי לפרוץ את החיבור המוטעה הזה צריך להבין שאנחנו גם מקפחים. כדי לקטוע את שרשרת

השנאה כלפי הגמוניית האשכנז צריך ללמוד להסתכל על עצמנו מעבר לפרספקטיבת הקורבן. צריך להבין שכולנו מפלים ואלימים. זה לא רק כלפינו. וכולנו צריכים להתעורר כדי להשתחרר. הדיסוננס הוא לא רק שואה מול לבנט, שמאל מול ימין, הדיסוננס הוא גם בתוכנו: מה הערכים שלנו? מה אנחנו רוצים? נקמה? שליטה? שלטון? או להירפא ולחיות יחד? האם אנו רוצים תיוג על פי מוצא או על פי אנושיות? אפליה היא מערכת שמשתמשת לרעה בסטראוטיפים ובהכללות, וכמו האלגוריתם של פייסבוק, היא מצליחה להוציא מאנשים רק רוע וארס. דמות האדם עשירה בהרבה מ"שחור" או "לבן", והיא יכולה להיות אמיצה ונדיבה. לא רק נקמנית, קורבנית וזועמת.

קרן אייסף עזרה לנו להפוך משקופים לנוכחים, אבל לא ל"שמשונים" המוכנים למות עם ה"פלישתים". זה כבר הרס עצמי. אנחנו מצדיקים בהסברים שונים שחיתות, וולגריות ובורות. אנחנו מצדיקים את התופעות האלה ברצון העז להיות נוכחים על הבמה הציבורית... אבל על הבמה משתקפים (שוב) בני אנוש עם כבוד ("אגו" באשכנזית?) ונקמנות. הנוכחות הפכה לאלימות ולהרס.

האם אנו, בוגרי קרן אייסף, נושאים באחריות לדמויות המזרחים על הבמה? היה לנו מספיק קיטוב. הגיע הזמן למצוא גם **אחריות**. הגיע הזמן שנחנך לחמלה, להגינות ולשכל ישר. כמלגאית אייסף בעבר, **היום** אני כבר לא מעוניינת לבחור בין שקופים לשמשונים או בהוכחת ההיתכנות של המזרח על המערב. אני בוחרת בניצחון האנושי על האדם – כדי שאוכל לחבק את זיכרו של אבי, השקט, הישר, ההגון, שהכיר בדרכו במציאות ועדיין בחר בטוב, כפי שתיארה אתי הילסום מתחתית האנושות (Hillesum, 1986/1942, pp. 480–481):

I am ready to bear witness in any
situation and unto death that life is
beautiful and meaningful and that it is

not God's fault that things are as they are at present, but our own. We have been granted every opportunity to enter every paradise, but we still have to learn to handle these opportunities.

אני מוכנה להעיד בכל מצב ועד יום מותי שהחיים יפים ומשמעותיים, ושאין זו אשמתו של אלוהים שהדברים הם כפי שהם בהווה, אלא שלנו. ניתנה לנו כל הזדמנות להיכנס לכל גן עדן, אבל אנחנו עדיין צריכים ללמוד להכיר ולהתמודד עם ההזדמנויות הללו. (התרגום שלי, י"ר)

לזכרו של אבא, שנפטר בדצמבר 2021

ד"ר יפעת ראובני חברת סגל בתואר שני בפסיכולוגיה ארגונית ברופין. עוסקת ביזמות, מחקר והוראה אקדמיים בתחום המימון והכלכלה החברתיים. בעלת דוקטורט בכלכלה חדשה מאוניברסיטת McGill בקנדה, לימדה בבתי ספר למנהל עסקים באוניברסיטאות וכן כלכלה יצירתית בבצלאל. שותפה בקבוצת מחקר בין-לאומית באוקספורד בתחום כלכלה חברתית בת קיימה (Social and sustainable finance). מנהלת אקדמית של פרויקט האיחוד האירופי בתחום של מודלים פיננסיים חדשניים (IFI, Innovative Finance Inclusion). מנהלת עסקית של פרויקט ARTOLIO בתמיכת האיחוד האירופי לפיתוח כלכלה אזורית בתעשיות מקומיות, ואחראית על פלטפורמת השיווק של הקונסורציום באגן הים התיכון. הייתה קולגה במכון אלכא למנהיגות וממשל, ג'וינט ישראל, שם הובילה את תחום החדשנות הפיננסית חברתית, ויזמה את הקמת CDFI ראשון בישראל בתעשיית שמן הזית בגליל.

הגיעה העת למדד לקיום בכבוד

פרופ' אבישי בניש

התפיסה שגם ילד וילדה שנולדו בירוחם זכאים לחמשת המ"מים: מעון, מרפא, מורה, מזון ומשלח יד בלי קשר ליכולת הכלכלית של הוריהם – היא שעמדה תמיד ביסוד חזונה של אייטס, והיא העומדת בליבת הרעיון של צדק חברתי ומדינת רווחה. הביטוי של תפיסה זו במבנה החוקתי של כל חברה הוא שילובן של זכויות חברתיות בתחומי הדיור, הבריאות, החינוך, הרווחה והתעסוקה כחלק בלתי נפרד ממגילת הזכויות החוקתיות של כל תושב ואזרח במדינה. בישראל, במשך תקופה ארוכה לא זכו הזכויות החברתיות להכרה כזכויות חוקתיות, ואף שקיבלו ביטוי בטיטות ראשונות של הצעות לחוקה, לא עוגנו במפורש בחוק-יסוד כבוד האדם וחירותו ולא בחוק יסוד: חופש העיסוק, שנחקקו בשנת 1992. יתרה מזאת, בתקופה זו בית המשפט העליון לא היה נכון לפרש חוקי-יסוד אלו, ובעיקר את המושג "כבוד-האדם", ככוללים ממדים חברתיים.

נקודת מפנה משמעותית בפסיקתו של בית המשפט העליון בהקשר זה נרשמה בפסק דין גמזו, שבו, בהליך אזרחי, ציין הנשיא דאז ברק כי "כבודו של האדם כולל בחובו [...] הגנה על מינימום הקיום האנושי". סוגיית מעמדה של הזכות החברתית לקיום בכבוד כזכות חוקתית עלתה גם בכמה פסקי דין אחרים, אך הפסיקה המשמעותית ביותר בעניין ההיבט החוקתי של הזכויות החברתיות ניתנה בפסקי הדין מחויבות וסלאח חסן. פסק דין מחויבות עסק בקיצוץ החד בגמלת הבטחת הכנסה במסגרת חוק ההסדרים לשנת 2003. עתירה זו, שנמנית עם מגישיה, נכנסה לתודעה הציבורית לאחר שההרכב הראשון בראשות השופטת דליה דורנר הוציא צו על תנאי המחייב את

המדינה לפרט בתוך עשרה ימים מהי **לעמדתה** החובה המוטלת על המדינה לאור הזכות לקיום אנושי בכבוד. עשרת הימים חלפו עברו להם, אך – באופן בלתי מפתיע – עמדת המדינה לא הוגשה. בינתיים המשיכה המדינה לבקש ארכות, השופטת דורנר הגיעה לגיל פרישה, הרכב השופטים התחלף ולאחר מכן הוא הורחב לשבעה. בדצמבר 2005 ניתן פסק הדין. דעת הרוב, שנכתבה בידי הנשיא (דאז) אהרן ברק, הכירה בזכות לקיום בכבוד כזכות חוקתית, אך דעת הרוב פירשה באופן צר מאוד את היקף הזכות, תוך אימוץ "מודל המחסור הקיומי" שהציעה המדינה. בניגוד לכך, דעת המיעוט של השופט לוי פירשה את הזכות לקיום בכבוד כזכות לתנאי מחיה נאותים. בסופו של דבר, העתירה נדחתה.

כשבע שנים לאחר מכן, בפסק הדין סלאח חסון, עשה בית המשפט העליון צעד חשוב נוסף ופסל על בסיס הזכות לקיום בכבוד את הסעיף בחוק הבטחת הכנסה שאסר באופן גורף על מקבלי גמלת הבטחת הכנסה להשתמש ברכב. בפסק הדין קבע בית המשפט כי אין לראות בזכות למינימום של קיום אנושי בכבוד זכות הנגזרת מן הזכות לכבוד האדם, אלא "יש לראות בה זכות המהווה ביטוי ממשי של כבוד האדם", וכי זכות זו "נטועה עמוק-עמוק בגרעינה של הזכות החוקתית לכבוד". השופטים אף הדגישו את חשיבותה של הזכות לקיום בכבוד כתנאי למימוש יתר זכויות האדם.

בתום תקופה ארוכה שבה הוצבו הזכויות החברתיות "מחוץ לגדר", פסקי הדין מחויבות וחסון הכניסו אותן לפנתאון זכויות האדם בישראל. וגם אם הכרה זו לא שברה את מה שפרופ' מאוטנר מכנה "הליברליזם של הזכויות השליליות", שאפיין את תורת זכויות האדם של בית המשפט העליון, היא לפחות סדקה אותו. היא העבירה את המסר כי כבוד האדם אינו נעצר על מפתנו של האדם החי בעוני. המחשה לכך ניכרת בעובדה שבמשך שנים לא הייתה בספר היסוד על המשפט החוקתי שחיבר פרופ' אמנון רובינשטיין כל התייחסות לזכויות חברתיות;

במהדורה החמישית של הספר, שפורסמה בשנת 1996, הוקדשו לזכויות חברתיות שני עמודים; במהדורה השישית, שיצאה בשנת 2005, הוקדשו לנושא 17 עמודים; ובספר חדש מאת פרופ' ברק מדינה על דיני זכויות האדם בישראל, שפורסם בשנת 2016, כבר מוקדשים לזכויות החברתיות 82 עמודים.

אולם – וזו הנקודה המרכזית – חשוב לשים לב לעובדה שבשונה ממדינות רבות אחרות, בישראל אין מדד הקובע את הסכום הדרוש לקיום בכבוד. כשסוגיה זו עלתה בבג"ץ מחויבות, עמדו נציגי המדינה ואגף תקציבים באוצר על רגליהם האחוריות כדי שלא לתת אמות מידה קונקרטיות כלשהן בנוגע להגדרת הסטנדרט לקיום אנושי בכבוד. גם בבג"ץ חסן נמנע בית המשפט מן העיסוק בשאלה אם גמלת הבטחת הכנסה מספיקה לקיום בכבוד, ואף לאחר פסק דין חסן, בתשובה לבקשתה של האגודה לזכויות האזרח לקבל פירוט של אופן קביעת הסכום לקיום בסיסי והיחס בינו לבין קצבאות הקיום, ענה משרד האוצר: "אין דבר כזה". על כך עמדו גם פסקי דין מאוחרים יותר. כך ציינה השופטת אגמון־גון בפסק דין אינגה אורן, שניתן לאחרונה: "בהיעדר מדד קונקרטי שיבחן מהי העלות ומה נדרש לצורך קיום אנושי בכבוד, לא תהיה הגנה אמיתית על הזכות לקיום בכבוד בישראל. הגיעה השעה שהמדינה תגדיר מדד לקיום אנושי בכבוד". אני סבור שכאן בדיוק תופסת השופטת אגמון־גון את השור בקרניו. כפי שכתבתי עם ד"ר מיכל קרמר (2015), כל עוד אין מדד כזה "כל הדיונים המלומדים על הגדרת הזכות לקיום בכבוד ותכליותיה יוותרו בבחינת דקדוקי עניות".

אני מקווה שאייסוף ובוגריה ימשיכו במאבק ליצירת מדד לקיום בכבוד בישראל כבסיס ליציקת תוכן לרעיון הזכויות החברתיות, ושיאפשרו לכל ילד וילדה בירוחם ליהנות מהתנאים הדרושים כדי לממש את הפוטנציאל שלהם ולהביא לשגשוגם האישי ולשגשוגה של החברה הישראלית בכללותה.

פרופ' אבישי בניש, בוגר אייסף, הוא חבר סגל בבית הספר לעבודה סוציאלית ולרווחה חברתית ע"ש פאול ברוואלד באוניברסיטה העברית, ועד לאחרונה כיהן גם כיו"ר האיגוד הישראלי לרווחה חברתית – אספנט-ישראל. מחקריו של פרופ' בניש מצויים בתפר שבין תחומי המשפט, הרגולציה והמדיניות החברתית. הוא ערך כרכים מיוחדים ופרסם שורה ארוכה של מאמרים בנושא הפרטה והרגולציה של השירותים החברתיים ובתחום הזכויות החברתיות, מאמרים שצוטטו, בין היתר, גם בפסיקת בית המשפט העליון ובית הדין הארצי לעבודה.

דור 4.0: אפליה בעולם התעסוקה

ד"ר תמי קצביאן

המשפט הישראלי בכלל, ובשדה העבודה בפרט, עבר כברת דרך ארוכה בכל הנוגע לזכות לשוויון של מזרחים ומזרחיות. חוק שוויון הזדמנויות בעבודה, שנחקק בסוף שנות השמונים של המאה ה-20 ותוקן במהלך השנים, קבע כי אפליית מועמדת או עובדת על רקע ארץ מוצא או גזע היא אסורה, והיא עילה לתביעה שבגינה התובעת תוכל לקבל סעד כספי ללא הוכחת נזק, ולעיתים גם צו המורה להשיבה למקום העבודה, בשל חומרת האפליה.⁶

בפועל, סוגיית האפליה של מזרחים בשדה העבודה נדונה לראשונה רק במאה ה-21, בפסק הדין "מישל מלכה ואח' נגד התעשייה האווירית לישראל".⁷ פסק הדין, שנתנה השופטת סיגל דוידוב מוטולה בשנת 2013, ביושבה (דאז) בבית הדין האזורי לעבודה בתל אביב יפו, הכיר לראשונה באפליה כלפי מזרחים בשדה העבודה, והראה על בסיס ספרות סוציולוגית כי היא עודנה קיימת בישראל. עוד קבע פסק הדין כי העובדה שבמקום עבודה מסוים ישנם עובדים ועובדות רבים בני הקבוצה המופלית (ובמקרה הנדון, בתעשייה האווירית היו לא מעט עובדים מזרחים) אינה משנה לכאן ולכאן. מעסיק יכול להפלות מזרחים גם אם חלק ניכר מעובדיו הם כאלו.

⁶ המאמר שלהלן נכתב בעברית שוויונית, ומסיבה זו נוסחה צורת ה"סתמי" הדקדוקית לאורכו לעיתים בלשון זכר ולעיתים בלשון נקבה.

⁷ הייתה לי הזכות להיות אחת מכותבות כתב התביעה בעניינו של מישל מלכה, במסגרת עבודתי דאז במרכז תמורה למניעת אפליה, בהובלת הפרופ' יפעת ביטון (החוקרת הראשונה והבולטת בתחום אפליית מזרחים במשפט) ולצד עו"ד אייל שטרנברג, עו"ד ורדית אבידן ועו"ד אפרת פודם.

מאז שניתן פסק הדין בעניינו של מלכה עבר קרוב לעשור, אך ספק רב אם אפליה כלפי מזרחים ומזרחיות מוגרה לחלוטין משדה העבודה. הקושי המרכזי באפליה על רקע אתני (ובאפליה בכלל) היא להוכיח שאכן התקיימה. במקרה של מישל מלכה היה למלכה "מזל": האדם שבחן את קורות החיים שלו כדי להחליט אם להזמין לריאיון פלט את האמירה הגזענית, "מה זה השם הזה?! מי זה הערס הזה שהבאת לי?!" לאמירה הזו היה עד חברו של מלכה שהגיש את קורות החיים שלו, והוא שסיפר למלכה על המקרה. חברו של מלכה גם העיד בהמשך הדרך בדיוני בית הדין לעבודה על השתלשלות העניינים. בעקבות תיאור הדברים הגיש מלכה קורות חיים זהים בשם בדוי – זומן מייד לריאיון. הזימון המייד בשם הבדוי והאמירה הגזענית על שמו האמיתי – די היה בהם כדי להוכיח ראשית ראייה לאפליה, שהעבירה את נטל ההוכחה לתעשייה האווירית. כעת נדרשו הם להוכיח שלא הפלו את מישל מלכה בבחינת מועמדותו לעבודה.

השאלה שיש לשאול היא עד כמה יש בפסק דין זה כדי לסייע במקרי האפליה הקורים – ושעוד יקרו – בשוק העבודה הישראלי, בהיעדר עדות ברורה למחשבות הגזעניות החולפות בראשם של מי שבוחנים את קורות החיים. השאלה הזו עשויה להתייטר, לכאורה, בעידן של אמצעים מבוססי בינה מלאכותית העתידים להחליף, לפחות במקומות עבודה מרכזיים ובשלב המיון הראשוניים, את הממיינים והממיינות בשר ודם. אמצעים מבוססי בינה מלאכותית הם שייחשפו לקורות החיים ולמידע שהעבירו המועמדת או המועמד, והם שיקבעו – על בסיס המידע שהוגש ועל בסיס "טביעת האצבע" של המועמדת או המועמד ברשת (קרי, כל מה שהם אי פעם פרסמו ברשתות חברתיות או שפורסם עליהם) – אם כדאי להעביר אותם לשלב הבא ולזמנם לריאיון או לא.

האם אמצעים מבוססי בינה מלאכותית יכולים למגר את ההטיה המוטמעת בקרב מנהלים ומנהלות רבים בשוק העבודה כלפי

מזרחים ומזרחיות? האם בטכנולוגיה נעוץ הפתרון לבעיית האפליה של אוכלוסייה זו בחברה הישראלית? התשובה לשאלה הזאת, כמובן, מורכבת. לכאורה, להבדיל מהטיותיהם הגזעניות של רבים ורבות מהמעסיקים, אמצעים מבוססי בינה מלאכותית הם מקצועיים וניטרליים, ולכן יוכלו לקבוע קביעות ענייניות ללא משוא פנים. עם זאת, הספרות הרבה בתחום מראה כי אמצעים מבוססי בינה מלאכותית המעורבים בשלב מיון של מועמדות ומועמדים לעבודה נוטים לשעתק את חוסר השוויון הקיים בחברה. הסיבה לכך יכולה להיות קריטריונים מפלים שנקבעו בעת התכנות; היא יכולה להיות בשל נטייה של האמצעים האלו להעדיף מועמדים ומועמדות הדומים לאוכלוסייה המועסקת כבר במקום העבודה; או בשל ביסוסם של אמצעים מבוססי בינה מלאכותית על מסד נתונים חברתי אינ־סופי שנוצר בחברה הישראלית, שכבר קיימת בה אפליה – משמע, מסד נתונים מפלה. אמצעים מבוססי בינה מלאכותית נוטים גם לקבל החלטות על בסיס מידע אינ־סופי, חדש וישן, הקיים על המועמדת או המועמד ברשת, ולהסיק ממנו מסקנות בנוגע לאישיותם המקצועית. למשל, לא מופרך להניח שמועמדת המתבטאת בצורה נחרצת נגד גזענות ברשת ומנהלת ויכוחים מקוונים בעקבות הערות גזעניות למיניהן תתויג בידי אמצעי מבוסס בינה מלאכותית כדמות "בעייתית" או "וכחנית", שלא כדאי לגייס, בהתעלם מההקשר הקונקרטי שבו הדברים נאמרו.

במילים אחרות, עברנו דרך ארוכה עד להכרה ראשונית באפליית מזרחים ומזרחיות בשדה העבודה, ונראה שהדרך למיגורה רחוקה מסיום.

ההתפתחות הטכנולוגית המואצת בשנים האחרונות עשויה לייצר בעיות חדשות, המצריכות חשיבה משפטית וטכנולוגית חדשנית ויצירתית. לטעמי, האתגר הגדול הבא בשוק העבודה הישראלי נעוץ בצורך להתמודד עם אפליה דור 4.0, שמחוללים אמצעים מבוססי בינה מלאכותית, ובצורך לרתום את החדשנות

הטכנולוגית לטובת כלל החברה, ובמיוחד לקידום המאבק בחוסר השוויון.

ד"ר תמי קצביאן היא מרצה בכירה בפקולטה למשפטים ע"ש חיים שטריקס, המסלול האקדמי, המכללה למינהל. ד"ר קצביאן היא מומחית לענייני עבודה וטכנולוגיה, בוגרת תואר ראשון בהצטיינות במשפטים מאוניברסיטת בר אילן, תואר שני בהצטיינות במשפטים מאוניברסיטת תל אביב, ותואר שני נוסף במשפטים מאוניברסיטת ייל (LL.M). את עבודת הדוקטורט שלה כתבה ד"ר קצביאן על זכויות עובדים בעידן הדיגיטלי באוניברסיטה העברית. לאחר לימודי הדוקטורט השלימה שנת פוסט-דוקטורט באוניברסיטת הרווארד, עם מלגות של פולברייט-אייסוף וקרן רוטשילד. במהלך כל שנות לימודיה באקדמיה הייתה ד"ר קצביאן חברה בקרן אייסוף.

חברה צודקת יותר עוברת דרך מערכת מיסוי יעילה והוגנת

ד"ר עופר סיטבון

המדינה הדמוקרטית המודרנית אינה יכולה להתקיים ללא מערכת מס מפותחת. במילותיו של השופט האמריקני אוליבר ונדל הולמס, "מיסוי הוא מחיר הציוויליזציה". אכן, המס הוא הדם הזורם בעורקי האמנה החברתית שבין המדינה לאזרח, והוא המאפשר את קיומם של שירותים חיוניים רבים: אכיפת החוק, חינוך נגיש, מערכת בריאות יעילה, תחבורה ציבורית מפותחת וסיוע לעסקים קטנים. שירותים אלה, שהשוק החופשי אינו מסוגל לספק, מרחיבים את מעמד הביניים ומזמנים לפרטיו תעסוקה ופנאי ליטול חלק בחיים הדמוקרטיים (להבדיל מפרטים החיים בעוני, העסוקים מדי בטרדות היום-יום). למיסוי יש גם טעמים תועלתניים: אוכלוסייה שבעה ומשכילה מגדילה את מעגל משלמי המיסים ומעניקה ביטחון רב יותר. עובדים מיומנים ותשתיות איכותיות מגבירים את התחרותיות של המדינה – ושל התאגידים – בשוק הגלובלי.

השיח הרווח – הרואה במיסוי לא יותר ממשקולת על כתפיהם של אלה שמרוויחים את לחמם בזיעת אפם ומפרנסים את הבטלנים הטפילים – חוטא למציאות. הסופר הצרפתי רנה ברז'אוויל כתב פעם שמתנגדי המיסוי מתעלמים מכך שהיד שמערכת המס מכניסה לכיסנו היא ידנו שלנו, ושכאשר אנו בועטים בה אנו אלה שנפגעים. את הכסף שהרווחנו מהפחתת המס (הנטו שלנו שגדל) אנו נאלצים להוציא על שירותים שבעבר ניתנו חינם, כמו החינוך (תשלומי הורים, שיעורים פרטיים) או שירותי הבריאות (ביטוחים פרטיים, אגרת רופא, תשלום על תרופות). מצב זה מגדיל את הפערים בין מי שיכול לשלם תמורת השירותים לבין מי שלא, מפורר את הערבות

ההדדית, ובסופו של דבר מפחית עוד יותר את הנכונות לשלם מיסים. שלא במפתיע, מחקר עכשווי מצא קשר בין שוויון וסולידריות חברתית לבין נכונות רבה יותר (גם מצד העשירים בחברה) לשלם מס.

ובישראל? בארבעת העשורים האחרונים אימצו כל הממשלות תוואי מתמשך של הפחתת שיעור המס על יחידים ועל תאגידים. כפי שהראו דוחות ומחקרים רבים, מדיניות זו, שבבסיסה תפיסה אידאולוגית של "ממשלה קטנה", תרמה רבות ל"הרעבה" מתמשכת של השירותים הציבוריים ולמדיניות של יד קמוצה מטעם מדינת הרווחה (קצבאות נמוכות וקצובות בזמן). כמו כן, הפרוגרסיביות של מערכת המס התערערה בשל מדיניות מיסוי המוטה לטובת העשירונים העליונים (מיסוי נמוך, אם בכלל, של ההון ביחס לעבודה, היעדר מיסוי על ירושות ונכסים, הפחתת מיסי החברות ועוד). לכן, למרות הזינוק בתמ"ג לנפש בשנים האחרונות, ההוצאה הציבורית לנפש נותרה נמוכה יחסית למדינות ה-OECD. המשמעות היא העברת הנטל אל הפרט: כ-40% מההוצאה הלאומית לבריאות וכ-20% מההוצאה הלאומית על חינוך ממומנים כיום באופן פרטי, מה שכמובן, מעמיק את הפערים החברתיים, והופך את ישראל, שהייתה בעבר אחת המדינות השוויוניות בעולם (מבחינת פערי ההכנסות – היו ועוד ישנן אפילו ממוסדות מגוונות), לאחת המדינות הלא-שוויוניות ביותר בקרב המדינות המפותחות.

אכן, אין להתעלם מהבעיות שמערכת המס בישראל סובלת מהן: בירוקרטיה מנכרת, אי-הסכמה ציבורית בנוגע לסדר יום משותף וחוסר-אמון באופן שבו המערכת הפוליטית מנהלת את כספי המיסים. בנסיבות אלו, אין פלא שתשלום מס נתפס כ"נטל", ושההתחמקות ממס בישראל הפכה למכת מדינה. אז מה עושים? בצד שיפורים מערכתיים נדרשים (פישוט החקיקה, סגירת פרצות, קשב רב יותר לרצון שבו האזרחים והאזרחיות

מעוניינים שישתמשו בכספי המס), ראוי לפעול בשלושה מישורים עיקריים:

ראשית, **הפיכת מערכת המס להוגנת יותר**. הטלת מיסוי גבוה על "רעין" (פגיעה בסביבה ובבריאות, ספקולנטיות בשוקי המטבע, צריכה ראוותנית, משכורות ענק) ומיסוי נמוך על "טובין" (עבודה יצרנית, מוצרי יסוד, תחבורה ציבורית, תרבות) יכולה לתמרץ שינויים חברתיים חיוביים. גם מיסוי ירושות ענק מוצדק, שכן הוא מאפשר לעשירים להחזיר את חובם לחברה שבזכותה התעשרו. במקביל, השקעה ציבורית נרחבת בתחילת החיים (למשל, חינוך חינם או טיפולי שיניים חינם לגיל הרך) תסיר מוקדם יותר את החסמים הלאומיים, המגדריים והעדתיים המונעים מאזרחים רבים לממש את הפוטנציאל שלהם באופן שגם יתרום לחברה. צעדים אלו גם יקטינו בהדרגה את הצורך להשתמש בכספי המס למימון תשלומי רווחה.

שנית, **הגברת השקיפות**. מרבית הדיון על חוסר השוויון בישראל נסבה על שאלת פערי ההכנסות בלבד – בין יהודים לבין ערבים, בין עולים לבין ותיקים, בין אשכנזים לבין מזרחים ובין גברים לבין נשים – וזאת בשל היעדרו של מידע נגיש על פערי העושר והרכוש בישראל. במילים אחרות, התמונה הקיימת בדבר הפערים החברתיים בישראל חלקית, וחוסר השוויון האמיתי עמוק בהרבה. המחשה קטנה לכך אפשר למצוא בנתונים שפרסם **דה מרקר** ביוני 2022, המראים כי שוויים של 500 עשירי ישראל גדל בשני העשורים האחרונים כמעט פי עשרה, ל-337 מיליארד דולר. ייתכן שכאשר הנתונים האמיתיים, הקשים, יהיו בפנינו, יגדל הלחץ הציבורי לפעול לצמצום הפערים.

ולבסוף, **העמקת המיסוי של תאגידים**. אף ששיעור מס החברות בישראל צנח מ-61% בשנת 1985 ל-23% בלבד כיום, מרבית התאגידים הגדולים אינם משלמים גם את השיעור

הזה. מחקר שהובילתי במסגרת המכון לאחריות תאגידית הצביע על "המיליארדים החסרים" – הפער הגבוה בין שיעור המס הקבוע בחוק לבין שיעור המס בפועל, הנובע מאסטרטגיות שונות של תכנוני מס ושל שימוש במקלטי מס המצויים בשטח האפור של "נבל ברשות התורה". דרוש אפוא גינוי חברתי נוקב של התאגידים המתחמקים ממס ושל עורכי הדין ורואי החשבון המסייעים להם בכך: תשלום מס מלא הוא אקט אזרחי ואף פטריוטי מובהק, והתחמקותן של חברות ענק מכך היא מעשה טפילי, שגם שומט את הקרקע מתחת לבסיס החברתי לצבירת הון. אמצעי זה יהיה היעיל ביותר לבניית חברה צודקת יותר, שכן הוא יאפשר מימון של שירותים ציבוריים איכותיים, שיצמצמו את הפערים החברתיים בישראל.

ד"ר עופר סיטבון הוא מרצה בכיר בבית הספר למשפטים במכללה האקדמית צפת, ראש הקליניקה לתאגידים וחברה במרכז האקדמי למשפט ועסקים ועמית בכיר במכון שחרית. הוא היה המייסד השותף והמנהל הראשון של Tax Justice Network Israel – השלוחה הישראלית של ארגון החברה האזרחית המוביל בעולם למאבק למען צדק מיסויי.

מקורות מצוטטים

צמצום פערים באמצעות מוסדות מקדמי פריפריה / יפעת ביטון
ביטון, י'. (2011). מזרחים במשפט: ה"אין" כ"יש". **משפטים**,
מא(3), 455–516.

נגר-רון, ס'. (2021). מה בין "פריפריה" למדד הפריפריאליות?
על מושגים ומדדים ותרומתם להבנה ולהבניה של
המציאות. **תיאוריה וביקורת**, 54, 135–147.

Cohen, Y., Haberland, Y., Alon, S., Heller, O., &
Endeweld, M. (2021). *Ethnic gaps in higher
education and earnings among second and
third generation jews in Israel: Working papers
135*. Israeli Institute of Social Security.

משקופים לשמשונים / יפעת ראובני

Lorde, A. (1984). *The master's tools will never
dismantle the master's house*. In *Sister
outsider: Essays and speeches* (pp. 110–114).
Crossing Press. <https://bit.ly/3ETcyV7>

Hillesum, E. (1986). *Etty: The letters and diaries of
Etty Hillesum 1941–1943* (K. A. D. Smelik, Ed.,
A. J. Pomerans, Trans.). William B. Eerdmans
Publishing Company; Novalis. (Written in
Auschwitz, 7 July 1942.)

הגיעה העת למדד לקיום בכבוד / אבישי בניש

בניש, א' וקרמר, מ'. (2015). למלא את החלל: מודל לעיצוב
הזכות לקיום בכבוד בעקבות המשפט החוקתי הגרמני.
עבודה חברה ומשפט, יד, 263–278.